

Inja Smerdel

»BOL SI PÁMETƏN KU ČLÓVK,« JE REKEL VOLU?

*O razmerju človek – vol v vsakdanu in
kulturi pivškega kmeta*

Besedilo je nastalo kot prvi plod raziskave o razmerju med človekom in volom oziroma o kulturnih vidikih delovnih volov v kmečki civilizaciji; raziskave, ki je zasnovana primerjalno, vendar na podlagi slovenskega gradiva – rokopisnih, tiskanih, slikovnih in primarnih snovnih virov, slovstva in spoznanj terenskega dela. Prispevek poleg nekaterih začetnih razpravljanj prinaša odlomke pripovedi in spominov posameznic in posameznikov iz pivških vasi Selce, Slavina in Jurišče, zapisanih v letih 2001, 2002 in 2005; njihova pričevanja o volih v okviru kmečke družine in vaške skupnosti, o delovnem družabništvu pri nekaterih temeljnih kmečkih opravilih – oranju, brananju, vleki in vožnji –, o kastraciji, podkovanju, negi, hrani in paši, o volarjih, o poimenovanju volov, o učenju, vpreganju in ukazih, o boleznih in zdravljenju, o izbiri novih in prodaji »odsluženih« volov ... Pričevanja, ki sporočajo njihov nekdanji pomen.

Vstopne besede

S trdilnim naslovnim stavkom »Bol si pámetən ku člóvk,« ki ga je nekega lepega dne izrekel enemu izmed svojih volov Selčan Matija Urbanov,¹ vstopamo v zgodbo o razmerju, ki se pne iz globočin »noči časa« do danes; o razmerju med človekom in volom, tako prisotnem in tako neobhodnem v stoletjih »zgodovine dolgega trajanja« in vendar zaradi svoje vsakdanjosti za mnoge neopaznem in nevznemirlivem ... Ob navedenem stavku se bo verjetno marsikdo iz mestnega pa tudi iz vaškega okolja vprašal, ali ne gre morda za svojstveno miselno izzivanje ... Imeti vola za pametnega? Na Slovenskem so namreč vse dobre lastnosti povečini pripisovali konju, pomembnežu med domačimi živalmi na kmetiji, ki je bil vaški statusni simbol; prepoznaven živalski glasnik premožnega in družbene sanje ubožnega kmeta. O sebi je nedvomno vsakdo raje slišal, da je »isker kot konj« in ne »počasen« ter »zabit kot vol.«² Vola kot prispodobno za neumnost pa so naselili tudi v mesto (morda prav tisti, ki so čislanje

*Inja Smerdel,
mag. etnologije,
direktorica Slovenskega
etnografskega muzeja,
Metelkova 2, Ljubljana.*

Slavina 77

¹ Vse pripovedovalce iz vasi na Pivki, ki so z ustreznimi podatki navedeni na koncu prispevka, v besedilu namesto s priimki označujem z njihovimi domačimi, hišnimi, *vulgo* imeni.

² Stanonik, *Promet*, str. 49.

konj povezovali z vzponom na družbeni lestvici). Sodeč po slišanjem v zadnjih letih, se je udomačil še posebej v pogovorih o politiki: »Kmal bojo volitve volov in jaz sem tud en vol, ki (jih) bo volu,« sem na primer zapisala v čakalni vrsti izgovorjene besede neznanca pred volitvami leta 2002; in leta 2004, v radijski izjavi tedna: »Dokažimo, da nismo voli, ki jih razni volarji usmerjajo levo ali desno.« A v mestu je vol, poleg osla največji živalski krivec za vse neumnosti tega sveta, v tem pogledu dobil tudi svojo človeško vzporednico – starega delovnega tovariša kmeta. Vsem znana vzklika: »Vol neumen!« oziroma »Kmet neumen!« ju tako vedno znova tesno povezujeta. In kljub temu, da odsevata v mestnem okolju pogosto slabšalno vrednotenje podeželja in podeželanov, obenem na svojstven način potrjujeta obstoj skoraj večnega razmerja med človekom in volom, ki je v preteklih stoletjih pomenilo preživetje. Kako usodno odvisno od volov je bilo nekdane vsakdanje življenje na kmetih, je nepozabno izpovedala mati v Prežihovi realistični noveli *Jirs in Bavh*, ko se je pred njuno prodajo poslavljala od obeh živalskih sotrudnikov: »Siromaka, toliko časa sta nam pridelovala kruh, zdaj pa gresta ...«³ In kako mikavno prisotni so voli še danes – ne samo v vaškem, temveč prav tako v mestnem okolju –, sporočajo posamezni reki, ki razkrivajo njihovo veljavo in nekdani pomen: »lačen, da bi vol pojedel«, »gara kot vol«, »utrujen kot vol« ... Njihovo nekdane mesto v vsakdanjem življenju in kulturi pa nenazadnje zgovorno sporočajo tudi priimki, kakršni so na primer: Volavc, Volavšek, Volarič, Voler ... in po celi Sloveniji natresena zemljepisna imena: Volavlje, Volarija, Volovljek, Podvolovljek, Volovnik, Volavče, Volovja reber ...

A v redkih slovenskih etnoloških študijah o živinoreji in njenih oblikah delovni voli še niso bili deležni zaslužene pozornosti. Posamezne avtorice in avtorji so v dosedanjih raziskavah in objavljenih razpravah obdelovali planšarstvo (Tone Cevc⁴), ovčarstvo (Inja Smerdel⁵) in konjerejo s konjeništvom (Angelos Baš⁶, Mira Omerzel-Terlep⁷). Temeljno sintetično delo o govedoreji ostaja prispevek spod peresa Vilka Novaka v *Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev*⁸ (vznemirljiva ostaja tudi njegova misel o živinoreji iz zgodnejše študije *Slovenska ljudska kultura*, da »vsakdanji opravke z živino vseh vrst še bolj kot poljedelstvo oblikuje in označuje zaposlitev, mišljenje in govorjenje kmečkega človeka«⁹ ...) in bolj ali manj koristen raziskovalni pripomoček vprašalnica o živinoreji v okviru *Etnološke topografije slovenskega etničnega ozemlja*,¹⁰ ki sta jo s sodelovanjem Naška Križnarja sestavila Anka

³ Prežihov, *Izbrano delo*, str. 63.

⁴ *Velika planina*, 1972; *Bohinj in njegove planine*, 1992.

⁵ *Ovčarstvo na Pivki, Transhumanca od sredje 19. do sredje 20. stoletja ali »Trije ovčarji«*, 1989.

⁶ *Ljutomerske konjske dirke*, 1976.

⁷ *Konji naše pravljice*, 1996.

⁸ *Živinoreja*, GDŽS I, 1970.

⁹ Novak, *Ljudska kultura*, str. 56-57.

¹⁰ *ETSEO, Vprašalnica I*, 1976.

Novak in Tone Cevc. Raznoverstna védenja o delovnem sožitju z voli so sicer natresena še v številnih drugih etnoloških besedilih, najbolj povedna in pomembna z vidika razmerja med človekom in volom pa so nedvomno zadevna poglavja v izčrpni razpravi o prometu¹¹ Marije Stanonik in v obsežnih krajevnih monografijah¹² Marije Makarovič. Dosedanje preučevalce govedoreje so kot kaže posebej vznemirjale gospodarsko kulturne prvine alpskega pašništva in vsakdanje življenje planšaric in planšarjev; in vendar je bilo tudi v slovenski etnologiji kratko obdobje v začetku šestdesetih let preteklega stoletja, ko so se vsaj v muzejskem strokovnem okolju začeli posredno ukvarjati tudi z vprežno živino oziroma z delovnimi voli. Tematsko torišče je tedaj postal na videz neugleden, a starodaven primaren tvarni vir: jarem, lesena priprava za vprego goveje živine, zlasti volov (in redkeje krav), ki so jo poskušali tipološko določiti in jo preučiti z vidika njene pokrajinske razširjenosti, izdelave, načinov vsakdanje rabe in morebitne druge namembnosti, kar je bilo tematsko v skladu s sočasnimi strokovnimi prizadevanji¹³ v nekaterih drugih evropskih državah. V Etnografskem muzeju v Ljubljani je bil od leta 1960 »sedež« etnološkega atlasa Jugoslavije za Slovenijo in še istega leta, v začetku marca, je muzej v prilogi *Glasnika Slovenskega etnografskega društva* izdal posebno vprašalnico¹⁴ »O opremi in vpregi goveje živine«. Iz oktobra leta 1960 je potem tudi nekaj povednih stavkov iz poročila Borisa Orla (tedanjega ravnatelja Etnografskega muzeja), ki se je na službenem potovanju po Ziljski dolini ukvarjal s preučevanjem ornih orodij in je med drugim zapisal: »Med tem ko sem o starem lesenem plugu dobil razmeroma še kar dovolj podatkov, pa sem o oralu le ponekod mogel ujeti zadnje spomine. *To orno orodje je namreč vezano na govejo živino, predvsem na vole.*« In še naslednja stavka: »Končno sem v Zahomcu zbral podatke za poskusno vprašalnico za etnološki atlas Jugoslavije ... Podatki za poskusno vprašalnico obsegajo pet tem: 1) vaški svet; 2) jarem; 3) mlačev; 4) letni ognji in 5) obhodi z maskami. Vse kaže, da je bil jarem v šestdesetih letih preteklega stoletja ena izmed središčnih skupnih tem določenega kroga evropskih etnologov, še posebej v toku prizadevanj za etnološke in lingvistične atlase. V naslednjih letih sta prav o jarmih nastali prvi poskusni karti etnološkega atlasa Jugoslavije: *Karta I, oblici dvojnoga jarma*, in *Karta II, načini vezanja jarma s ojem*.

¹¹ *Promet na Žirovskem*, 1987

¹² *Strojna in Strojanci*, 1982; *Predgrad in Predgrajci*, 1985; *Sele in Selani*, 1994 ...

¹³ Njihov rezultat je bila ob koncu šestdesetih let mednarodna tematska številka češkoslovaške narodopisne revije *Národopisny Vestník Československy*, III–IV (XXXVI–XXXVII), Brno - Praga 1969, ki je izšla pod uredništvom Wolfganga Jacobeita in Jaroslava Kramářika in prinesla razprave o jarmih v Veliki Britaniji, na Portugalskem, v Izraelu, na Švedskem, ob Baltiku, v Vzhodni Evropi, v Jugoslaviji, Bolgariji, na Madžarskem, Moravskem in Slovaškem. Med pisci so bili na primer A. Fenton, E. Veiga de Oliveira, J. Granlund, M. Gavazzi, J. Podolák in drugi. Kot posebna publikacija je potem v istem letu v Uherškém Hradišti na Slovaškem izšla še obsežna študija M. Jean-Brunhes Delamarre o jarmih v Franciji od 17. stoletja dotlej.

¹⁴ Odgovore hrani Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.

Zaradi svoje večplastne povednosti so jarmi (oziroma zadevna zbirka Slovenskega etnografskega muzeja) dobrih dvajset let pozneje vznemirili tudi mene. Zapuščina tistega časa je bogato gradivo, poslano v etnografski muzej iz stoštiriinpetdesetih slovenskih osnovnih šol; odgovori na etnološko vprašalnico o jarmu, ki sem jo v letu 1986-87 objavila v mladinski reviji Pionirski list. Jarmi so potem vsa zadnja leta ostajali moj mikaven raziskovalni dolg. In poleg njih, poleg predmetov, ki so za etnologa predvsem tvorni viri – enkrat bolj, drugikrat manj zgovorne priče o svoji umeščenosti v vsakokratno življenjsko celovitost (o tem: kdo, kje, kdaj, kako in zakaj jih je izdelal, nosil, uporabljal ...) –, so se kot torišče zadevne raziskave povsem naravno pojavili delovni voli ter splet razmerij med človekom in volom; živaljo, ki je bila (in je v nekaterih delih sveta še danes) premnogim nepogrešljiv pomočnik v delovnih procesih vsakdanjega preživetja. Prav ta razmerja so imela kot kaže izjemno pomembno mesto v strukturah življenja na kmetih in lahko povedno pričajo o mnogih sestavinah načina življenja v družini, v vaški skupnosti, v kmečki civilizaciji ... V primeru »naveze« človek – vol gre nedvomno za enega izmed vidnejših razmerij med »človekom kot nosilcem kulture« in »njegovim kulturnim in naravnim okoljem, kakor se kaže v vsakdanjih rutinah,«¹⁵ in tako za etnološko temo *per definitionem*.

Za raziskavo sem se odločila leta 2000 in ji določila naslednje temeljne cilje: razkriti paletu soodvisnosti v razmerju med človekom in volom; prispevati k razumevanju obnašanja volov v procesu delovnega sožitja s človekom; razkriti in utemeljiti pomen volov v kmečki civilizaciji na Slovenskem, v Evropi in na drugih celinah (zgodovinsko razvojni in primerjalni vidiki); ohraniti nesnovno dediščino znanj in modrosti o vzreji, negi, zdravljenju, učenju, vpreganju in delu z voli ter o izdelovanju in rabi jarmov ... Moji temeljni predpostavki pa sta bili naslednji: obstoj posameznikov s posebnimi lastnostmi za komuniciranje z živalmi oziroma z delovnimi voli (njihova vloga v družinski delitvi dela in v delovni »specializaciji« v vaškem okolju; primer volarjev) in pomembna vloga otrok pri delu z voli. A pred začetki terenskega dela, v letu, ko je ljubljanski živalski vrt kot svojo novo pridobitev oglaševal vola z imenom Milan, me je ujeto med drvečimi tovornjaki na avtocesti proti Benetkam – na poti, po kateri so v srednjem veku z Ogrskega preko slovenskega ozemlja dolga leta gonili več stoglave črede volov – prešinel dvom, ali bo takšna raziskava štiri desetletja po postopnem uveljavljanju traktorjev in opuščanju dela z voli sploh mogoča. Ali v tem delu sveta in na začetku tretjega tisočletja ni skoraj malce čudaka? Kot je na primer zapisal François Sigaut, francoski strokovnjak na področju zgodovine in antropologije agrarnih tehnik, je namreč

¹⁵ Slavec, Gradišnik, Med narodopisjem, str. 130

»vol – kljub svoji zgodovinski pomembnosti, v kateri v ničemer ne zaostaja za konjem – izginil, ne da bi o njem spregovorili«. Ostaja nam sicer še nekaj časa za zbiranje pričevanj in ta bodo dragocena; »a so le pričevanja in ne dejstva«.¹⁶

Prvi stiki s terenom – obiski vasi nad Blanco pri Sevnici, nad Kozjim, pri Mokricah in na Pivki – pa so me navdali z raziskovalnim optimizmom. Na slovenskem podeželju so voli še vedno živi; morda ne kot stvarni kmetovi delovni pomočniki – čeprav je tudi teh mogoče še nekaj najti (tako da tudi dejstva, ki dostikrat sporočajo enako relativna stanja stvarnosti kot pričevanja, v raziskavi ne bodo izostala) –, a nedvomno kot verodostojen spomin na izjemna delovna družabništva in na njihov pomen za preživetje kmečke družine.

Svoje »popotovanje z volovsko vprego« tako zdaj začenjam na Pivki, v meni posebno dragi slovenski pokrajinci, vgreznjeni med pobojča Javornikov, Slavenskega ravnika, Nanosa in Hrušice. V »vaseh na klóbuku« – kot mi je lego teh krajev pred četrto stoletja slikovito ubesedil Ivan Lekačev iz Selnice.

Stoletja delovnih volov; sprehod do časa, ko žival nadomesti stroj

In vendar se zdi, da se je pred srečanjem s pivško zgodbo potrebno odpraviti še na eno uvodno potovanje; stopiti za voli skozi čas in prostor, da bi iz delcev sestavili vsaj mozaično podobo sobivanja človeka in vola skozi »stoletja zgodovine dolgega trajanja« in poskušali doumeti vso njegovo večplastnost in globalno pojavnost ...

Udomačevanje oziroma domestikacija govedi v Evropi in na Bližnjem Vzhodu sodi v obdobje neolitika in je bila dolgotrajen, še danes ne popolnoma razjasnjen proces. Šlo je za »povratni tok vnašanja zunanjega sveta v hišo, *domus*, in iznašanja domačega v zunanji svet«;¹⁷ za neobhodno telesno bližino ljudi in živali; za tudi v stoletjih našega štetja in v mnogih deželah znano delitev bivališča z živino¹⁸ ... Podlaga za ta proces je bilo med osmim in petim tisočletjem rojevanje »pravega obdelovanja zemlje«, ko so goljave, pridobljene s požigalništvom in posejane z divjimi žiti, vabile številne živalske »tatove pridelkov« (*»crop robbers«*, *»ladri di messi«*) – ovce, koze in velike travojede.¹⁹ Človek pa naj bi bil vzpostavljajal stik z živalmi tudi z »darili okusa«, na primer s soljo oziroma z njeno najbolj priročno obliko, s človeškim urinom, ki velja za preizkušeno in dokazano vabo za privlačenje govedi k človeškim bivališčem.²⁰ In za udomačevanje velikih travojedov naj bi bili zaslužni še posebej fantiči in mladeniči (v primeru kur in deloma

¹⁶ Sigaut, Compagnie, str. 1082

¹⁷ Kot sta proces udomačevanja označila arheologa Ian Hodder (1990) in Jacques Cauvin (1994); Griffin - Kremer, *Bovine Bodies*, str. 170.

¹⁸ Ista, prav tam.

¹⁹ Forni, *Gli Albori*, str. 63. Ime »crop robbers« navaja po Zeunerju (1963).

²⁰ Griffin-Kremer, nav. delo, str. 172. Podatek navaja po delu Fredericka J. Simoonsa, *A Ceremonial Ox of India: The Mithan in Nature, Culture and History* (1968).

prašičev, ovc in koz naj bi bile to ženske in otroci) s svojo »igrivo-čustveno motivacijo«, s ponavljajočo se željo, da bi obnovili ter poglobili dotedanje izkušnje in obogatili zootehnično dediščino.²¹

Udomačitev goveda naj bi v centralni Aziji segala tja daleč nazaj med 10.000 in 8.000 let in v zahodni Aziji med 7.000 in 6.000 let.²² Za jugovzhodno Evropo se umešča v sredino sedmega tisočletja pred našim štetjem; najstarejši primerki domačega goveda izvirajo iz Tesalije in

Grške Makedonije,²³ posamezna dognanja o najdbah v nekaterih jamah na Krasu pa njihov zelo zgodnji obstoj (na primer v Orehovi peci so osteološki ostanki stari 6.300 ± 60 let)²⁴ sporočajo tudi za naše ozemlje. Na podlagi najdenih kosti iz večjega števila neolitskih naselbin je bilo ugotovljeno, da so goveda najprej udomačevali zgolj kot »zaloge hrane«.²⁵ A za kategorijo udomačitve, v katero spadajo prav »klasične« domače živali – in med njimi kot najbolj viden predstavnik vol –, so morali biti izpolnjeni »trije samostojni sezname naših razmerij z živalmi«, trije temeljni pogoji: ne samo prilastitev (kot pravno razmerje) ter ukrotitev (kot etološko in kot navada), temveč tudi uporaba (kot gospodarsko razmerje).²⁶ Za slednjo, za izkoriščanje živalske moči za delo, za vprego, pa obstajajo prvi dokazi šele iz druge polovice

četrtga tisočletja pred našim štetjem, in sicer upodobitev oziroma piktogram oranja na glinastih ploščicah Uruka v Mezopotamiji,²⁷ ter posreden dokaz iz zgodnjega petega tisočletja, ohranjene brazde v Suzi A v Kuzihstanu.²⁸ Mikavni slikovni priči predvidoma volovskega vpreganja v jarem z evropskih tal sta na primer upodobitvi, vrezani v skalnati steni v Mont-Bégoju (Saint-Dalmas-de-Tende) v francoskih Alpah, iz

Upodobitev oranja z enim ter z dvema paroma vprežnih živali (najverjetneje volov). S skalnate stene v Mont-Bégoju v francoskih Alpah, iz 1900 pr. n. št.

(Iz dela: Sigaut, Le joug, str. 2)

Freska volovske dvovprege, ki prevaža sod. Iz grobnice rimske nekropole v Neviodunu, verjetno iz 2. stoletja n. št.

(Iz dela: Božič..., Zakladi, str. 258)

²¹ Forni, nav. delo, str. 71.

²² Raepsaet, *Attelages*, str. 40.

²³ Brajković, *Pragoveda*, str. 11; Forni, nav. delo, str. 71; oba po Bökönyi (1974).

²⁴ Brajković, nav. delo, str. 10; po Montagnari Kokelj (1993).

²⁵ Brajković, nav. delo, str. 9; po Pucher (1986).

²⁶ Sigaut, *Regard critique*, str. 45, 49.

²⁷ Sigaut, *Le joug*, str. 1; Guštin, Smerdel, Ralo, str. 77.

²⁸ Guštin, Smerdel, prav tam.

starejše bronaste dobe (1900 pr. n. št.), in v Valcamonici v italijanskih Alpah, iz drugega tisočletja pred našim štetjem.²⁹ Za slovensko ozemlje je vpreganje – po vsej verjetnosti volov, ki so bili še posebej pri oranju z ralom³⁰ temeljna kmetova delovna žival – posredno sporočeno iz 1. stoletja pred našim štetjem, z najdbami številnih železnih lemežev in črtal z Idrije pri Bači, Reke blizu Cerknega, Vrhovelj pri Kojskem, iz Črnič in iz Šmihela pod Nanosom.³¹ Za prvo upodobitev volovskega para pri nas, »dvovprege, ki prevaža velik sod«, pa je zaenkrat mogoče pojmovati fresko iz grobnice rimske nekropole v Nevidodunu (najdišče Drnovo pri Krškem), verjetno iz 2. stoletja našega štetja.³²

Prva omemba volov v kakem pisnem viru je najverjetneje opisna oznaka »vol v škornjih« (*gu suhúb*, »*ox in the boots*«), v besedilu *TuT* iz Ura III Girsu, iz tretjega tisočletja pred našim štetjem, in sicer za vprežno žival, ki je po poplavljenem polju pred setvijo vlekla izravnalno desko ter imela pri tem – da bi se ne ugrezala in ne puščala globokih odtisov v blatnih tleh – na parklje privezane nekakšne ploščice oziroma prepletene ovoje.³³ V rimski antični dobi se potem pojavi agronomsko slovstvo: dela Varrona, Columella in Plinija starejšega, v katerih dobi vol prav posebno in pomembno mesto. »Brez vsakega dvoma ... vol mora prevladati nad ostalo živino, zlasti v Italiji« (*nec dubium quin ... caeteras pecudes bos honore superare debeat, presertim in Italia*), na primer zapiše Columelle.³⁴ In Caton opozarja, kako pomembna je kakovostna krma za živino, saj »z ničemer tako ne pridobiš, kot če dobro neguješ svoje vole« (*car nihil est quod magis expediat quam boves bene curare*).³⁵ V omenjenem slovstvu je nedvomno ubeseden še kup znanj in nasvetov – o izboljševanju pasem, o ustreznosti hlevov, o učenju volov ... –, ki bi bili lahko tudi danes uporabni. Če sklenemo z Varronom: vol je bil za stare Rimljane preprosto »človekov tovariš, pomočnik pri delih na polju« (*hic socius hominum in rustici opere*).³⁶

Zaradi njegovega pomena za preživetje antičnih in drugih skupnosti so vola iz kmečkega vsakdana, iz snovnega, kaj kmalu preselili tudi v duhovni svet. Kot »bikov stric«, kakor ga duhovito označuje švicarski pregovor, oziroma kot nasprotje bika – njegove moške borbene in seksualne moči – je postal simbol dobrote, spokojnosti in mirne moči. »Sila dela in žrtvovanja« je zapisano v zvezi z volom iz Ezekijelovega videnja in Razodetja. Iz vzhodne Azije je na primer znano, da na

²⁹ Sigaut, nav. delo, str. 2; Furni, nav. delo, str. 72-73.

³⁰ Glej Orlov zapis na strani 4. xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx

³¹ Guštin, Smerdel, prav tam.

³² Božič ... (et al.), *Zakladi*, str. 258.

³³ Steensberg, *Hard Grains*, str. 39. Avtor na tem mestu navaja ugotovitve iz analize Kazuya Maekawa, primerjane z *Georgico*, antičnimi nasveti za kmete. Prakso pritrdjevanja neke vrste ploščic oziroma »škornjev« na živalske parklje omenja kot znano do moderne dobe, od severne Evrope do Japonske.

³⁴ Raepsaet, nav. delo, str. 40; iz: Columelle, *Rust.*, VI, praef.

³⁵ Isti, nav. delo, str. 41; iz: Caton, *Agr.*, 54.

³⁶ Isti, prav tam; iz: Varron, *Rust.*, II, 5.

volu oziroma na bivolu »jezdijo modreci« na popotovanjih v zahodne dežele; v videzu teh živali je namreč nekaj nežnega in sproščujočega, »kar daje misliti na kontemplacijo«. In pri vietnamskih hribovcih »je bivol spoštovan tako kot človek«; z obredno usmrčitvijo postane odposlanec, posrednik skupnosti pri višjih duhovih. Tudi v stari Grčiji je bil vol sveta žival. Helios, bog sonca, je imel na primer snežno bele vole z zlatimi rogovi; in mikavna je antična pripovedka o nastanku glasbila lire, ki jo je iz volovske kože in žil, napetih čez želvti oklep, izdelal bog Hermes, da bi si z njo ponovno pridobil naklonjenost in odpuščanje brata Apolona, potem ko mu je ukradel vole. V vsej severni Afriki je bil vol še v preteklem stoletju sveta, žrtvena žival, povezana z obredi oranja in oplajanja zemlje.³⁷ V takšni vlogi pa je nenazadnje sporočen tudi iz slovenskih krajev: iz Dobrépolja na Dolenjskem in iz Šmartnega na jugovzhodnem Pohorju, kjer so pri pustnem obrednem oranju še v zadnjih desetletjih vpregali v plug živalsko masko vola.³⁸

In medtem, ko z voli (ter ponekod z bivoli) morda prav danes orjejo, vlačijo ali vozijo tam nekje v Afriki, v Aziji ali v Južni Ameriki, se je v Evropi njihova zgodba povečini že končala. Tega »človekovega tovariša pri delih na polju« je začel od 11. stoletja dalje marsikje – posebej na Britanskem otočju, v Skandinaviji, v Franciji severno od Loire, na Nizozemskem in na severu Nemčije – izpodrivati drug človekov pomočnik, konj.³⁹ (Pri tem je imelo nedvomno pomembno vlogo postopno uvajanje lesenega pluga med 10. in 11. stoletjem.)⁴⁰ Vse dotlej, dokler v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja obeh ni nadomestil stroj: traktor.

Na podlagi raznovrstnih slovenskih virov in slovstva pa je mogoče o sobivanju z voli oziroma na splošno z govedi skozi čas na kratko povzeti naslednje: Različne najdbe kosti in goveje glave, ki jo hrani Narodni muzeje Slovenije, potrjujejo domnevo, da je predrimsko prebivalstvo na naših tleh gojilo in uporabljalo za delo srednje veliko kratkorogo in kratkoglavo govedo tako imenovane »glavne pasme« *Bos primigenius brachyceros*, *brachycephalus*. Slovenci naj bi bili po mnenju nekaterih ob naseljevanju privedli s seboj dolgorogo (*megaceros*) svetlo enobarvno hunsko-slovansko stepsko govedo in po mišljenju drugih naj bi ga prevzeli v Noriku, kjer so ga bili uvedli že Rimljani.⁴¹ Prav to, tako imenovano noriško govedo je postalo osnova križanim

³⁷ Chevalier, Gheerbrant, *Slovar simbolov*, str. 669-670.

³⁸ Ložar - Podlogar, *Bovidna maska*, str. 42-43.

³⁹ Sigaut, nav. delo, str. 6-7.

⁴⁰ Guštin, Šmerdel, prav tam.

⁴¹ Novak, Živinoreja, str. 378. Raepsaet na primer piše (v *Attelages*, str. 40-41), da so še posebej v rimski dobi potekali intenzivni poskusi selekcije in izboljševanja pasem. Navaja Columella, ki jih je v Italiji tedaj naštel štiri. Omenja »velikega vola« oziroma veliko govedo, kakršno so Rimljani ustvarili z občutljivim križanjem teže in velikosti, ga izvažali tudi v province, kjer je to imelo močan vpliv na domačo govedorejo in je tu in tam povzročilo izginjanje lažjih in manjših lokalnih pasem.

oblikam svetlih pasem v Vzhodnih Alpah, tudi srebrnobeli ali rjavorumeni starokranjski pasmi, katere živali so še pred desetletji imenovali »plavke«. ⁴² (Morda to staro pasmo oziroma njene pozne odseve ali pa južno štajersko pasmo svetle barve sporočata tudi na Dolenjskem, na Kozjanskem in na Pivki za vola zapisani imeni Plávc in Plávček.) ⁴³

Na Slovenskem kot kaže vse do druge polovice 19. stoletja, do zadevnega delovnega zagona kmetijskih družb (in do gospodarske usmeritve v pitanje in prodajo volov), ni bilo opaziti bolj smotrnega križanja pasem; križali so »vse vprek. Svojo živino so kmetje ločili le po barvah, ne pa po pasmah«. Tako na podložnih kot deloma na zemljiško-gospodarskih posestvih je prevladovala majhna in slabotna goveja živina, najbolj zaostale razmere so vladale na Dolenjskem in na Notranjskem, ⁴⁴ in takšnemu stanju je mogoče po arhivskih virih – po zapuščinskih graščinskih inventarjih, deloma urbarjih in drugem listinskem gradivu – po delcih slediti tudi nazaj, tja od 16. do 18. stoletja. Za Kranjsko je bilo na primer za vso to obdobje ugotovljeno, da je bila goveja živina »sicer zelo številna, a majhna, mršava in slabotna ter v primerjavi s sosednjimi deželami brez večje vrednosti«. Na posameznih graščinah so je redili povprečno od 30 do 40 glav ter na podložnih posestvih, na celih ali polovičnih kmetijah (hubah), na Gorenjskem na primer od 5 do 6 in na Dolenjskem in Notranjskem povprečno od 3 do 5 glav. Prav za ti dve pokrajini je tudi sporočeno, da je zaradi stalnih kužnih bolezni »zelo primanjkovalo vprežne živine«, zavoljo česar so jo bile zemljiške gosposke prisiljene posojati svojim podložnikom, »če so hotele, da so bila polja obdelana in fevdalne obveznosti izpolnjene«. Te potrebe so povzročile nastanek posebne oblike zakupa živine – prevladovala je vprežna goveja živina –, pri kateri so morali podložniki za najete živali plačevati lastnikom določene obresti. In med to tako imenovano obrestno ali činžno živino (*Zinnsviehe*, *Kirchenzinnsviehe*) – na Slovenskem močno razširjeno pravno ustanovo, katero so stanovski zastopniki označevali kot »železno živino« in že leta 1525 predlagali

⁴² Novak, prav tam. Do druge polovice 19. stoletja je na Slovenskem prevladovalo enobaravno svetlo govedo in šele odtlej so – največ pod vplivom kmetijskih družb – načrtno uvajali nove pasme: simodolsko oziroma simentalno govedo v ljubljanski okolici in še posebej na Dravskem, na Murskem polju in v Prekmurju; pincgavsko govedo na Goriškem, Tolminskem, ponekod na Dravskem in Murskem polju in v Prekmurju – deloma za plemenitev ostankov domače noriške pasme; uvoženo govedo iz doline Murice; južno štajersko pasmo svetle barve v osrednjem delu Štajerskega in Dolenjskega itn. Iz: Isti, nav. delo, str. 387-388. Danes imamo v Sloveniji cikasto govedo, ki velja za avtohtono slovensko pasmo (nastalo iz avtohtonega enobarvnega bohinjskega goveda, oplemenjenega s pincgavsko pasmo) in dve tako imenovani slovenski tradicionalni pasmi goveda, lisasto in slovensko rjavo govedo (prva pasma izhaja iz populacije švicarskega simentalnega goveda, od druge polovice 19. stoletja dalje, in druga je rezultat že skoraj sto let trajajočega selekcijskega dela, od leta 1904, s plemenskimi živalmi, ki so prihajale v Slovenijo iz Švice in Avstrije ter so še danes znane med rejci pod imenom montafonsko govedo, sive do temno rjave barve). Iz: Čepon ... (et al.), *Seznam in opis*, str. 14-16.

⁴³ Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja (SEM), fond terenskih zapisov (TZ) in TZ Inje Smerdel (I. S.), 2001.

⁴⁴ Britovšek, *Razkroj*, str. 137-138.

njeno odpravo, saj je kmete oziroma njihove dediče obremenjevala »z večno dajatvijo«, ki ni prenehala niti tedaj, če je takšna žival poginila⁴⁵–, so bili verjetno najštevilnejši prav voli. A še iz srede 18. stoletja je sporočeno, da je na območju večine zemljiških gospod na Dolenjskem in številnih gospod na Notranjskem (omenjajo se Vipava, Snežnik, Lož in Ravne) prevladovala zakupna in obrestna živina; največ je bilo naštetih volov. O omenjenih razmerjih in o delu z voli so na primer posebej zgovorne pritožbe dolenjskih in notranjskih lastnikov in oskrbnikov graščin dvorni rektifikacijski komisiji, ki sporočajo, da velika večina tamkajšnjih podložnikov le deloma opravlja oziroma sploh ne more opravljati po urbarju predpisane vprežne tlake. (Vprežna pa tudi vozna tlaka sta sicer za slovensko ozemlje izpričani že v starejših, srednjeveških urbarjih.)⁴⁶ Zaradi pomanjkanja vprežne živine, in ker je gospoda podložnikom pogosto prepovedovala uporabo izčrpanih činžnih živali za vprežno tlako, so bili na graščinah »primorani rediti sami več volov«, če so hoteli imeti svoja polja obdelana. Za oranje so navadno uporabljali tri do štiri pare volov, ponekod na ilovnatih tleh pa celo po šest parov vprežne živine;⁴⁷ in ker je volov primanjkovalo, so pogosto vpregali tudi krave (te so potem zaradi preobremenjenosti in slabe krme slabše molzle; posledica je bila jalovost – med zemljiškimi gospodskami, ki so imele nad polovico jalovih krav, je na primer sporočena tudi gospodka Prem – in nadaljnje pomanjkanje živine).⁴⁸

Stiske, kakršne so porajale težke življenjske razmere kmečkega prebivalstva v fevdalnem času in skoraj vse drugo pogojujoča odvisnost od domače goveje živine, še posebej od volov, močno odsevajo tudi v slovenskem ustnem slovstvenem izročilu; na primer v zapisanih dolenjskih in gorenjskih različicah pesmi in pravljicne pripovedi Tlačanova voliča,⁴⁹ ki mikavno vabijo k sklepanju, da se je v njih ohranil spomin na kruto ustanovo činžne oziroma »železne živine«. Ko krava dobi dva telička, oba volička s srebrnimi kopiti in zlatimi rogovi ali pa obratno, »ki imajo zvate krempljčke, srebrne rožičke«, gospod zanju izve in ju na vse mogoče načine zahteva zase. A voliča, pravljica živalska pomočnika, svojemu gospodarju kmetiču (v največ različicah sv. Martinu, Šmartinu, Martinku) pomagata, da skupaj ukanijo gospoda in tako ostaneta njegova nepogrešljiva delovna tovariša. In še en prenos iz snovnega v duhovno: med slovenskim kmečkim prebivalstvom je moral

⁴⁵ Isti, nav. delo, str. 130-132.

⁴⁶ Gl. številne navedbe v: Kos, *Urbarji 2*.

⁴⁷ Težki srednjeveški leseni plug, ki je postopoma izpodrival starejše ralo (to je zahtevalo znatno manj vprežne živine), je na primer po podatku salzburškega urbarja za brežiško gospostvo iz leta 1448 zahteval tri pare volov in po podatkih do 18. stoletja ponekod tudi do pet parov. Zmanjšanje števila potrebne vprežne živine je omogočilo šele postopno uvajanje železnega pluga, ki so ga začeli v avstrijski monarhiji industrijsko proizvajati od srede 19. stoletja. Gl. v: Grafenauer, *Poljedelsko orodje*, str. 215-216. Na Pivki posamezniki pomnijo, da so ga začeli uporabljati v tridesetih letih 20. stoletja, v času »pod Italijo«.

⁴⁸ Britovšek, nav. delo, str. 133-134.

⁴⁹ Slovenske ljudske pesmi 3, str. 339-346.

Votivi volovskih parov, vpreženih v jarem. Iz cerkve na Brinjevi gori pri Zrečah, Štajersko.

(Foto: P. Štrukelj, 1965)

vsa pretekla stoletja obstajati tudi močan strah pred že omenjenimi »stalnimi kužnimi boleznimi« (najstarejše znano zadevno pričevanje sodi v leto 1224, ko je razsajala živinska kuga po Štajerskem in po Koroškem),⁵⁰ ki so imele za posledico izgubo goveje živine, temelja preživetja kmetije in kmečke družine. Ta strah je našel svoj odsev v verovanju in posledično v likovnem ustvarjanju; v priprošnjah za zdravje posameznim svetnikom, v votivnih slikah z motivom klečečega kmeta z govedom, predmetom prošnje, in v figuralnih votivih v obliki krave, krave s teletom, vola ali para volov v jarmu. Številnost votivnih podob s prošnjami oziroma z zahvalami za govedo v 18. stoletju vsaj za tedaj nedvoumno priča, da je slovensko kmečko prebivalstvo imelo izgubo goveje živine za najhujšo nesrečo.⁵¹ Ljudje imajo »na-

vadno več sočutja, če pogine govedo kakor če človek umrje«, sporoča zapisano opažanje iz leta 1808.⁵²

Ubogosti stanja volov na slovenskih poljih pred sredino 19. stoletja pa stoji nasproti živahnost trgovanja in vozarjenja z voli na slovenskih cestah. Na teh je že v 14. stoletju cvetela tudi kmečka trgovina, s svojim značilnim ciklusom, odvisnim od sezonskih kmečkih del, in ob koncu 15. stoletja je bilo na primer kmečkim tovarnikom dovoljeno, da so na Ogrskem, na Ptuj, v Radgoni, Celju ali Slovenski marki nakupovali živino – vole, svinje, konje in koštrune –, jo prignali na Kranjsko in jo tu prodajali. Dalje na zahod, »na Laško«, so lahko izvažali le živino, gojeno na lastnih kmetijah ...⁵³ Tako imenovana Ljubljanska oziroma kraška cesta, prometna povezava Ogrske prek današnjega slovenskega ozemlja z Italijo, je bila najpomembnejša srednjeveška cesta na Slovenskem in je v 15. in 16. stoletju celo v evropskem merilu sodila med važnejše trgovske magistrale. Bila je tudi ena pomembnejših evropskih

⁵⁰ Makarovič, *Votivi*, str. 28.

⁵¹ Isti, prav tam.

⁵² Isti, prav tam; navaja po Francetu Zupanu (1970).

⁵³ Kosi, *Potujoči*, str. 141.

živinskih poti, v prvi vrsti proti Benetkam; izvoz živine z Ogrske na »Nemško« se po njej omenja že v privilegiju za Varaždin iz leta 1209. Iz okrog leta 1478 je na primer podatek o cesarskem prihodku iz nabitka na promet z živino prek Kranjske, ki je omogočil oceno, da so tedaj pričakovali tranzit okrog 9000 volov; po podatkih za Ljubljano so posamezni trgovci leta 1544 gnali po tej cesti naenkrat črede po 300 do 400 volov; in Marino Sanudo v svojih dnevnikih omenja poročilo očividca, ki je med Ptujem in Ljubljano junija leta 1532 videl čredo 310 volov. Na Postojnskem – kot sporoča zapis v urbarju iz leta 1498 – pa so se tedaj smele številne opustele kmetije pri vaseh Mali otok, Landol in Škule (nekdanj vas pri Goričah) prodajati za pašo gonjačem volov (*den ochsenn treibernn*).⁵⁴

Če so do prve tretjine 18. stoletja, do leta 1728, ko so dokončali širjenje in druga dela na »trgovski cesti« Dunaj-Trst,⁵⁵ po njej lahko potovali le tovarniki, jezdec in gonjači živine, je ta odtlej postala delovišče prevoznikov; povečini kmetov s kmetijsko nedejavnih območij v bližini večjih cestnih povezav. Furman je bil lahko vsak, kdor je imel par volov ali par konj, je veljalo splošno pravilo. Številni drugi iz cestnega zaledja – povsod močno povezanega s prevozništvom –, katerih furmanski način življenja ni premamil, pa so pogosto iskali zaslužek s pripreganjem ali s »forajtom« (iz *zufahren*?). In volovske priprege so morale sodobnikom ponujati hudo slikovit pogled, saj so neizbrisno sedle v zapise tujih potopiscev, popotnikov skozi naše kraje v prvi četrtini 19. stoletja. Seume je na primer leta 1804 na Štajerskem – onkraj Konjic, kjer je »visoka, zelo strma gora, bolj strma kakor Severniki« – opazoval, kako je »34 volov in 6 konj vleklo tovarni voz, ki ga je sicer na ravnem delu ceste vleklo po 6 konj«. Jamesa Tobina pa je leta 1828 prevzelo prihajanje v Trst, ko je vse »pričalo, da se bližamo velikemu trgovskemu mestu«. Opazovali so lahke in težke vozove ter pri nekaterih našli »po štiriindvajset volov in dvanajst voznikov, ki so strahovito kričali in pokali z biči, da bi izpodbodli svoje krepke in krasne vprežence, vzpenjajoče se navzgor po klancu«.⁵⁶

Furmani, izvajalci najstarejše oblike prevoznništva na dolge razdalje, in z njimi njihove vprežne živali – tudi voli – so se z glavnih cestnih žil postopoma osipali ob izgradnji železnice Dunaj-Trst, dokončane leta 1857. Občutne gospodarske spremembe, kakršne je ta prinesla – ko so se kmetje začeli (kjer je bilo to le mogoče) bolj dejavno ukvarjati s kmetovanjem kakor v času furmanstva in ko je podeželje dobilo »veliko bolj agrarno podobo kot prej«⁵⁷ –, v besedi mikavno slikata drobca prispevkov (in celo pesmi), kakršni so v tistih letih izhajali v Novicah:

⁵⁴ Isti, nav. delo, str. 207, 222-223.

⁵⁵ Trobič, *Furmani*, str. 16.

⁵⁶ Isti, nav. delo, str. 173 (po: *Slovenec*, 1935) in str. 42.

⁵⁷ Isti, nav. delo, str. 33, 135.

»Veliko, veliko jih je, ki so, tako reči, noč in dan s konji in z voli na cesti in vozarijo iz Tersta v Senožeče in Planino, in iz Planine v Terst. Živina trosi in popušča svoje blato na cesti, in ko je treba orati in njive obdelati, manjka potrebniga gnoja. ... – pomagala pa bo, hvala Bogu, v kratkim železnica, ki bo Hrenovčane prisilila, cesto zapustiti in se poljedelstva skrbneje poprijeti – v svoj lastni dobiček.«⁵⁸ »Pesem od železne ceste na Notranjskem. ... Hajd, bratje, na njive. / Kamnito polje! / Dovolj bo tam dela. / Za pridne roke! / Železnica pridi! / Kaj bi se te bal? / Na polju bom srečo. / Bom blagor iskal! / Bom jance, bom vole. / Bom kravce redil. ...«⁵⁹ In še nekaj stvarnih stavkov iz zemljepisne raziskave o pokrajini med Snežnikom in Slavnikom s konca šestdesetih let preteklega stoletja, ki nas dokončno privedejo na Pivko, v »vasi na klóbuku«: »Tudi govedoreji je prinesla zgraditev železnice na Trst in Reko temeljite spremembe. Pri tem je vplivala predvsem naraščajoča potreba po mleku v velikih potrošnih središčih ... Že v začetku zadnje četrtine 19. stoletja je imel kmet v Reški kotlinici, ... in na Srednji Pivki za važno pridobivanje mleka. ... Organiziran odkup mleka je močno vplival na preureditev kmetijskega gospodarstva nasploh. Kmetje so začeli vse več pridelovati krmilne rastline na račun žitaric, rejo volov pa hitro opuščati. Vole rede danes le še večji kmetje na Zgornji in Srednji Pivki, ..., kjer vol pri delu nadomešča konja. V severnem delu Košanske doline in na sosednji Srednji Pivki, ... je vol zastopan z 8 do 15 odstotki celotnega števila goveje živine, ker je primernejši od konja za obdelavo njiv in transport drv in sena z oddaljenega hribovja. Razen tega pa kmet lahko uporabi za krmo volov manj sočno seno s sušnih senožeti. Prodaja volov mu prinaša pomemben dohodek. Iz podobnih razlogov rede še danes veliko število volov na Zgornji Pivki (okoli 20 odstotkov celotnega števila goveda). Po vseh vaseh je veljal vol že od nekdanj tudi pri gozdnih delih za zelo dobro vprežno žival.«⁶⁰

Drugače so bila prav šestdeseta leta preteklega stoletja tudi na Pivki – tako kot marsikje drugje v Sloveniji in drugod po Evropi – tista leta, v katerih je na kmetije začela dejavneje prodirati mehanizacija v podobi traktorja in nepovratno nadomeščati vprežno živino. A prvega gospodarja, ki je na primer v Selcah leta 1967 kupil traktor, so vsi čudno gledali. »*Po mojem ne bo uóral*,« so govorili. In še iz drugega, ki je traktor kupil leta 1971, so se nekateri norčevali: »*Zdej se je sprégu, ne bo mogu več uórat*.«⁶¹

⁵⁸ Isti, nav. delo, str. 168-169; navaja iz Kmetijskih in rokodelskih novic, 1852.

⁵⁹ Isti, nav. delo, str. 129-130; pod pesmijo je podpisan Miroslav – najverjetneje Vilhar.

⁶⁰ Klemenčič, *Pokrajina*, str. 114-115.

⁶¹ Smerdel, Soseska, str. 9.

Voli na Pivki – v vaški skupnosti in v kmečki družini

Od tedaj do danes so minila že skoraj štiri desetletja ... Zavoljo tega kaže pred nanizanjem pripovedi o razmerju med človekom in volom oziroma o njunem delovnem sožitju, kakršne sem zapisala v Selcah, Slavini in na Juriščah, vsaj v grobih potezah orisati gospodarsko in družbeno podobo teh vasi v časih (v letih »pod Italijo« in v treh desetletjih po 2. svetovni vojni), do katerih seže spomin pripovedovalk in pripovedovalcev, in jo dopolniti z nekaj zgovornimi podatki iz 19. stoletja. Kot vzorec te podobe, v bistvenem širše veljaven za vasi na tem koncu, so uporabljene Selce.

Vas je imela po ustnem izročilu in po stvarnem seštevku posesti nekdam osemnjast kmetij, osemnajst celih zemelj, ki so se v teku časa delile in bile leta 1834 (po podatkih Cenilnega operata Franciscejskega katastra za Postojnsko kresijo) razdeljene med: enega tričetrtzemljakarja (3/4) s 26 johi (14,95 ha) obdelovalne zemlje; enaindvajset polzemljakarjev (1/2) z 18 – 19 johi (10,35 – 10,92 ha); dva s tremi podružtvi (3/8) zemlje s 14 – 15 johi (8,5 – 8,62 ha); tri »na eno zemlo« (1/3) z 12 – 13 johi (6,9 – 7,47 ha); enaindvajset četrtzemljakarjev oziroma »maslčarjev« (1/4) s 7 – 8 johi (4 – 4,6 ha) in tri podružnike (1/8) s 5 – 6 johi (2,87 – 3,45 ha) obdelovalne zemlje. Poleg naštetih enainpetdeset kmetov je bilo tisti čas v vasi še devet kajžarjev z ogradami do 1 joha (57,5 ara).⁶² Stanje živine je bilo sledeče: poleg 468 ovc, približno 78 prašičev in 4 konjev so imeli v vasi tedaj 82 *volov*, 103 krave in 16 kosov mlade živine. Rogata živina je bila »navadne domače sorte« (*das Hornvieh gewöhnliches Landschlag*) in največji gospodarji so imeli ponavadi po štiri glave vprežnih živali (glede na gornje številke za celo vas nedvomno vole) ter tri do štiri krave.⁶³ Predstavljena temeljna posestna in družbena struktura se je v Selcah ohranjala vsaj zadnjih sto petdeset let in več (takšno trditev dovoljujeta primerjavi gornjih podatkov s tistimi v zemljiški knjigi iz sedemdesetih let 19. stoletja in z onimi iz sedemdesetih let 20. stoletja). Iz nje izstopata dve najštevilnejši skupini, polzemljakarji in maseljčarji (ki so imeli z morebitnim spreminjanjem površine posameznih kmetij v osemdesetih letih preteklega stoletja po 5 do 9 hektarov oziroma po 3 do 4 hektare obdelovalne zemlje); tisti, katere je že leta 1860 kot temeljne predstavnike družbene strukture izpostavil anonimni pisec (s podpisom Pivčan B.) v Novicah: »Ali kakošni posestniki so na Pivki? Skoraj sami polzemljakarji in maseljčarji ...«⁶⁴

⁶² Ista, nav. delo, str. 12-13.

⁶³ AS – Cenilni operat, A-174, 1834. Podatki Cenilnega operata za Jurišče, za leto 1830 (AS – Cenilni operat, A-65), pa na primer sporočajo naslednje: Vas je tedaj štela štiri polzemljakarske kmetije (z 1/2 hube), eno z 1/3 hube, dvanajst maseljčarskih kmetij (z 1/4 hube) in sedem »takoimenovanih kočarjev«. Poleg 259 ovc, 31 prašičev, 16 konj in 10 krav so redili 43 *volov* »za delo v gozdu« in največji gospodarji so imeli povprečno od štiri do šest glav vprežne živine ter eno kravo za mleko.

⁶⁴ Smerdel, nav. delo, str. 12-13.

Generacija, ki je gospodarila v času prodiranja mehanizacije, je morala »*pridet iz ene dobe u drugo – u motorizacijo*«. V dolgem časovnem razponu »*ene dobe*«, od prve četrtine 19. do sredine 20. stoletja, so imeli izrazito razdrobljeno, polikulturno gospodarstvo, ki je streglo pretežno le prehranjevanju družine in živine. Predstavlja ga (vsaj še v osemdesetih letih preteklega stoletja): pridelovanje pšenice, ječmena in ova ter ajde in prosa, ki so ju »*v bolših cajtih*« opuščali; od okopavin pridelovanje krompirja, repe in korenja, ki ga je kot krmilno rastlino izpodrinila pesa; od stročnic (fižola, boba, graha in »pečka« ali čičerke) le še pridelovanje fižola; sajenje zelja in povrtnine; pridelovanje sena; prireja 2 – 5 glav goveje živine,⁶⁵ do 2 prašičev ter vsaj do konca 19. stoletja po nekaj ovac; od sadjarstva le gojenje nekaj sliv, hrušk in jablan, rastočih na hišni parceli; izraba gozda, vendar le za drva in steljo, ter nabiranje brinja, ki so ga v zadnjih časih opustili. Večina kmetij se je s takšnim kmetovanjem – ob upoštevanju številnih družin, ostrega podnebja, slabih letin in gospodarskih kriz – le stežka preživljala, stežka plačevala razne davke. Da bi svojo posest ohranili in da bi si lahko kupili najnujnejše od hrane in obleke, kar sami niso pridelali, so morali delo na kmetiji vedno dopolnjevati z vsakovrstnimi stranskimi zaslužki, z občasnim delom »*na žrnade*« (*giornata*), za enodnevno plačilo. Po 2. svetovni vojni pa se je dosti gospodarjev začelo redno zaposlovati in nastajati je začela struktura kmetov-delavcev.

Večina je še do 2. svetovne vojne orala z lesenim plugom z železnim lemežem ter s parom volov (le redki premožnejši posestniki so si v letih pod Italijo kupili prve železne pluge). S srpi so želi do okrog leta 1930 ter s cepci mlatili do srede tridesetih let, ko sta se pojavili mlatilnici v Gradcu in v Matenji vasi. Mehanizacija kmečkih del je prinesla strojne skupnosti, ki združujejo gospodarje, skupne lastnike raznih traktorskih priključkov. Skupno, usklajeno gospodarjenje je bilo nekad obvezno in ostaja fizično še danes potrebno pri obdelavi polja, katero je pri večini pivških vasi razdeljeno na delce; urejeno v več poljskih skupin različne oblike in obsega, ki obkrožajo vas in so razkosane na dolge in ozke, med seboj vzporedne njive. Le-te so po številnih drobljenjih posesti tako ozke, da jih je s traktorjem težko preorati, ne da bi vozil ali pa vsaj obračal po sosedovi zemlji.⁶⁶ Besede »*po mojem ne bo uóral*« (misleč na obračanje), ki so jih nekateri izrekli ob prihodu prvega traktorja v Selce, imajo tako hudo stvarjen pomen.

In zdaj so tu selška, slavenska in jurska pričevanja o skupnem življenju z voli – najprej o njihovi vlogi v medsebojni pomoči, o njihovem

⁶⁵ Govedorejo, usmerjeno v pridobivanje mleka, je od leta 1860 v Slavinski fari pospeševala ustanova imenitnega in premožnega Janeza Kalistra (leta 1807 rojenega v Slavini). Sredstva njegovega sklada (letno 158 goldinarjev 50 krajcarjev) so vsako leto razdelili med »najbolje živinorejce in drugo polovico med najboljše sadjerejce«. Živinorejske premije so dobili tisti, »kateri pripeljejo najlepše dveletne junice«. Reja volov kot kaže ni imela posebne podpore Kalistrove ustanove. Iz: Učitelji, *Okrajno glavarstvo*, str. 23.

⁶⁶ Smerdel, nav. delo, str. 9-11.

vrednotenju za delo v primerjavi s konji in kravami, o tem, kdo so bili volarji, in o volih v okviru družinske delitve dela. Te pripovedi tu in tam stopajo v dvogovor z ustreznimi mikavno sporočilnimi odlomki iz Matičičeve⁶⁷ realistične notranjske kmečke povesti *Petrinka* iz leta 1943 (zgovorne slovstvene podobe vsakdanjega življenja na drugi strani Javornikov, v krajih, ki jih na Pivki označujejo z imenom Čufarija⁶⁸), na nekaterih mestih pa so v razpravo pritegnjeni tudi drugi viri.

O vlogi volov v medsebojni pomoči ...

Pri težjih kmečkih delih, ki so jih opravljali z vprežno živino – posebej, kadar so šli »u luózo po drva in za uórat« –, so si morali na vasi pogostokrat med seboj pomagati; včasih za plačilo in največkrat za vračilo s delom. »*To se je zmérom delalo poprěj.*« Potrebo nedvoumno izpričuje že zapis iz Selc, iz tridesetih let 19. stoletja: »Ker ne razpolagajo s konji, poljska dela opravljajo zgolj z rogato živino; za najem para vprežne živine se plača 2 goldinarja CM⁶⁹ na dan. Posestnik, kateri z njo ne razpolaga sam, jo lahko dobi od soseske ali iz drugih vasi proti enakemu povračilu ali za gotovinsko plačilo.«⁷⁰ Ker je v istem viru na istem mestu naveden tudi podatek za dnevno plačilo, ki je veljalo 30 krajcarjev, je mogoče sklepati, da je moral tedaj nek kočar ali nek podružnik brez lastne živine za dan oranja na svoji njivici vrniti s štirimi dninami oziroma s štirimi dnevi drugega dela.

Drug drugemu so si priskočili na pomoč tudi tisti kmetje, ki so sicer imeli delovne živali, a ne v zadostnem številu, ter so si pomagali za enakovredno vračilo. Na primer pri oranju ledine – »*če je blú húdo trdo – smo forájtali*«, se je spominjala Mima Cendranova iz Selc. Zaprošiti so morali sosedo, sovaščana, da je k njihovem paru volov priprigel še svojega. In potem so šli oni, s svojim parom, pomagat njemu. Ali pa na primer, kadar je nekdo iz tega ali onega razloga ostal brez drugega vola ali ko nekateri manjši kmetje, maseljčarji in podružniki, niso imeli dveh vprežnih živali, temveč le enega vola in kakšno kravo. Za lažja dela so ju morda celo vpregali skupaj, »*ma je blú húdu s tisto krávco uórat – takú da tiste težke déla – to smo skupi délal*«, je povedala Ivanka Erjavčkova iz Slavine in dodala: »*Smo meli mi pa tam Grgáčevi – oni so meli enga vola pa mi enga vola – pa smo eden drúgmi hodli pomagat.*« Povečini so vedno »*stávli ukáp*«, si priskočili na pomoč »*z istim iz vasi*«, z istim sosedom.⁷¹ Tudi zavoljo tega, ker »*niso*

⁶⁷ Ivan Matičič, slovenski pripovednik, je bil rojen leta 1887 v Ivanjem selu pri Cerknici (umrl je leta 1979 v Ljubljani). Velja za enega najplodnejših predstavnikov kmečke povesti, največ z motivi iz življenja na Notranjskem. (Iz Enciklopedije Slovenije 7, str. 22.)

⁶⁸ Trobič v nav. delu na str. 172 piše: »pripreganje ali forajt, 'zu faren', (od tod oznaka za Čufarje)« ...

⁶⁹ Po konvenciji iz leta 1753 je bila vrednost (do leta 1852) naslednja: 60 krajcarjev = 1 goldinar; 120 krajcarjev = 1 tolar; 3 krajcarji = 1 groš (podatki so iz dela P. Jaeckel, Die Münzprägungen des Hauses Habsburg 1780 – 1918 ..., Basel 1956, na str. 13). Prim.:

Smerdel, nav. delo, str. 18.

⁷⁰ AS – Vprašalnik, A-174, 1834, str. 15, 17.

šle vse žváli skupej; al so se z rogóvmi, al so se z nogami» zapletale in to je lahko predstavljalo velik problem, je o nuji volovske harmonije v vpregi pripovedoval Franc Cúnarjev z Jurišč, saj »so se lahko splášli in je človeka pomendralo ... Zato so se ljudje odločali – če nista bla dva vola skupnega karakterja, jih niso skupej dajali.« Ju niso »sprégli« skupaj. Cúnar je dodal še podatek, kako so z delom vračali pomoč z vprežno živino tisti sovaščani, ki je sami niso imeli, »so pa vsegljih imeli njive – so zorali zase krompir, peso ...« Njim so na primer »pol hodili pomagat kósat; če je dal koš gnoja, si pelu gnoj, tam pomagu še zorat – in oni ti je pəršu dan, dva, pomagat kósat ...«

O vrednotenju volov, v primerjavi s konji (in kravami) ...

Na vprašanje, kakšno mesto na vrednostni lestvici so imeli voli med drugimi domačimi delovnimi živalmi, še posebej v primerjavi s konji in manj s kravami, so bili odgovori v obiskanih vaseh na Pivki najprej družbeno obarvani: češ da konje so imeli za oranje »*ta bogati*«, vole »*ta srednji*« in reveži so orali s kravami; a tudi, da »*bolj siromaki so z voli furali*«. In med te je – glede na obseg posesti in večno borbo za preživetje –, kot se zdi, sodila večina kmetov na Pivki. Tako je bilo na primer v Slavini od vprežne živine »*nájveč vuólov; konje so meli sám taki ta veliki kmetje – Ambrožičevi, Bežajevi, Jerinovi ...*« Polzemljakarji, pa tudi maseljčarji, so imeli povečini vsi po par volov.

In vendar so voli pomenili premoženje, njihovi gospodarji pa so uživali ugled. »*So se zmérəm postávlali, ne, tisti možaki; so se hudo postávlali, kakšne živali ímajo,*« se jih spominja Erjavčkova iz Slavine. »*Včasih so rekli – ma par volov, ma dva para – kakšen kapital ma u hlévi; ker takrat je bil vol eno sredstvo, ki je eno kmetijo pomagu pélát naprej,*« je zatrdil Cúnar z Jurišč. (Še leta 1976, ko je Urbanov iz Selc prodal svoj zadnji par volov, so bili na primer vredni toliko kot njihov nadomestek traktor, ki ga je kupil za iztržek.) Petrinu, kmetu iz Matičičeve povesti z druge strani Javornikov, podružniku z osminko zemlje, ki je vozil s kravami, so voli nedvomno pomenili gospodarske sanje; nekaj, kar je sodilo k »trdnim, pravim kmetom«. »Okrog korita na sredi vasi se preriva Kotovo blago, iz drugega kota pa šklopočejo podkve Žagarjevih volov. Veliki in težki kakor sloni se nesejo k napoju. Z vseh pragov občudujejo ljudje mogočno živino ...,« jih je pisatelj slikovito opisal. In Petrinove sanje so postale stvarnost z dolarji, s katerimi je prišel domov iz Amerike najstarejši sin ter ob tem rekel: »Jaz si bom pa ogledal hlev. Če ni volov, jih bomo na prvem sejmu kupili.«⁷²

Matičičevi junaki pa so moževali tudi o konjih, katerih niso prav dosti cenili: »Konji so baharija! Par volov ne dam za dva para konj!«

⁷¹ Svojtveni dedič nekdanje medsebojne pomoči pri poljskih delih so morda po uvedbi traktorjev postale tako imenovane strojne skupnosti. V njih povezani kmetje, ki si sami ne bi mogli privoščiti vseh traktorskih priključkov, so si skupaj nabavljene delili in izmenjevali.

⁷² Matičič, *Petrinka*, str. 6,8,103.

In še: »Živinče je zato na svetu, da pomaga kmetu in gozdarju, ne pa da zoblje oves in prepeljava gospodo in pijance!«⁷³ Z njimi vstopamo v – zdi se da večna in ne samo v naših krajih poznana razpravljanja in modrovanja v prid volu ali konju: glede na njuno donosnost, delovno hitrost, okretnost, pamet in podobna merila ... Iz Novic, kjer takih poučnih pisanj pred skoraj poldrugim stoletjem ni manjkalo, je nekaj naslednjih značilnih stavkov, na primer iz kratkočasnega berila Vol in konj: »Neki kmet na Gorenjskem je imel navado skupaj vpregati konja in vola ... Konj je zelo nerad videl ob sebi vola, prvič zato, ker ga je bilo sram biti vprežen skupaj z govedom, drugič zato, ker je moral preveč vleči, saj je vol vedno zaostajal ...«⁷⁴ Ali pa iz besedila z naslovom Kdor krave vprega, najcenejše vozari: »Konj je za gospodarja draga stvar; ... Ali reči hočemo, da pri kmetii voli, ki so cenejši od kónj, razne vožnje ravno tako dobro opravljajo kakor konji ...« Sledi propaganda za krave, ki sicer »za pretežke dela niso, posebno pa za take ne, kjer je zemlja globoka in zamolkla; za take kmetije je treba volov ...«, čeprav so »konji in voli pozimi in pri malih kmetijah dostikrat tudi ob drugih letnih časih merteve kapital«. In pisec umno sklene z besedami: »Da je krava menj od osla, in vol menj od konja, ni vselej pravična sodba.«⁷⁵

Kmetje na Pivki pa so s kravami delali le v skrajni sili. Saj če so jih namreč zapregli in z njimi na primer orali, je bilo potem bolj malo mleka, ko jih je »mama z loncem« opoldan dočakala v hlevu (molzli so trikrat na dan), se spominja Grgáč iz Slavine. In konje naj bi bili imeli predvsem tisti, ki so »dodaten zaslužek iskali iz gozda«; ti so »furali bolj s konji«. Cenili so jih, ker »konj je bil bolj okreten za po gozdi; vola pa – če je bil majhen, ni bil za furat, če prevelik, je neokreten ...«. A vendar, »konj crkne trikrat prej ko vol«, je na račun njihove večje občutljivosti pribil Matija Urbanov iz Selc. Pravi delovni tovariši večine Pivčanov so bili nedvomno voli. Njihovo vrednotenje prepričljivo sporoča pripoved Cúnarjevih, Franca in žene Franke z Jurišč: »Vola so zmerej meli, da je mau bol trd – trdjši, koker pa konj; so pa bli nekteri voli, ki so bli verjetno bal pametni in bal sposobni za jet kókər marsikəkšen konj ... Določeni voli so bli zelo dobri za vózət – niso bli zaletávski kókər konji nekteri. So šli bol počasi, ma sigurno; in tudi za u kəkšen klanc speljat so bli voli stoprocéntno bolj sigurni za spélat kókər konji.« Franka, ki se je spominjala, kako so doma na Baču osipali, »pərsípali« z voli krompir – »ma tu je šlo takú po vrsti, bolj koker vsak kójn« –, si je zapomnila, da so »ta stari pravli«, da voli prav pazijo, da ne pomendrajó krompirjevih rastlin, kot da bi vedeli, kako je krompir pomemben za človeka. »Voli vejo.« Odvisno pa je seveda tudi od tega, kako posamezen vol hodi; »eni so bal razkoračeno, drugi so bal u črto – je velika razlika od vola do vola – zátú pa taki (dobri) voli so potem (dalj časa) ostali na kmetijah«.

⁷³ Isti, nav. delo, str. 6,187.

⁷⁴ Trobič, nav. delo, str. 125; iz Novic, 1856, str. 217.

⁷⁵ Novice, 1857, str. 329. Pisec je podpisan z začetnico K.

V hlevih so imeli poseben prostor, svoje stalno mesto, »*navadno blízi vrátom*«. »*Ta prvi so bli pær vratih voli*.« Pred njimi so jih vpregali in potem skupaj odhajali na delo.

O volarjih ...

Tudi odgovor na povpraševanje, kdo so bili volarji, je na Pivki – podobno kot ponekod drugod na Slovenskem – izrazilo družbeno obarvan; ne v tolikšni meri zavoljo tega, ker bi šlo za družbeno kategorijo samo po sebi, marsikje za posebno »poklicno« oziroma delovno specializacijo znotraj strukture kmečkih opravil, temveč zato, ker

je to ime označevalo plast manj premožnih gospodarjev v vaški družbeni razvrstitvi; tiste, ki so orali in vozili z voli, ker si niso mogli privoščiti konj ... Tako kot na primer na Dolenjskem, kjer so kakor manj cenjene stranke mlinarjev izpričani »volarji (ker so pripeljali z volmi)«, ki so bili praviloma mali kmetje.⁷⁶

Drugače so bili na primer v Zakojci, od koder je kot volar sporočen Bevkov ded,⁷⁷ in v nekaterih drugih vaseh na Cerkljanskem volarji najeti pastirji volov in jalove živine, katero so od junija do septembra pasli na zanj določeni planini.⁷⁸ Na Koroškem pa so z volarji označevali tiste izmed hlapcev – najetih delavcev za moška dela na večjih kmetijah –, ki so poleg tega, da so vole (ali govedo)

Volar iz Cerkljanskih hribov.

(Foto: F. Šarf, 1954)

pasli, zanje tudi skrbeli in z njimi delali. Bili so namestniki »majerja – ta več hlapca«; zaupano jim je bilo učenje mladih voličev.⁷⁹

Cúnar z Jurišč je sicer povedal, da so za volarje imenovali tudi posameznike, ki so hodili drugim delat za zaslužek, »za žrnado«; a »tu je blu prej«, v času njegovega starega očeta. Tako kot je sporočeno

⁷⁶ Bogataj, *Mlinarji*, str. 130. Avtor pravi naslednje: »Razlikovanje strank na 'pomlinarje', 'naramnike' in 'volarje' vsebuje tudi elemente socialnega razlikovanja, saj so bili 'pomlinarji' praviloma gruntarske stranke, 'naramniki' in 'volarji' pa mali kmetje, bajtarji in kajžarji.«

⁷⁷ Matičetov, *Zagovarjanje*, str. 336. V prispevku je omenjena »v kožnat papir vezana knjižica«, zagovorni priročnik Jakoba Bevka, pisateljevega deda, ki jo je France Bevk daroval Etnografskemu muzeju v Ljubljani. Deda Jakoba je kot volarja razkril v avtobiografski povesti »Začudene oči« (v Ljubljanskem zvonu, 1936).

⁷⁸ Arhiv SEM, TZ Fanči Šarf, Teren 11 (1954), zv. 10.

⁷⁹ Makarovič, Posli, str. 286-287.

iz Sv. Antona nad Koprom, kjer je leta 1919 rojeni Vojko Šušterjev, volar, svoje vole uporabljal »*bolj za žrnado kot pa doma*«, hodil okrog z domačim parom in »*tudi vzel v najem štiri pare*« ter zaslužil po »*40 lir za en dan*« (kar so vsaj štiri navadne dnine).⁸⁰

Na Pivki so bili volarji povečini pač tisti »*ludje, kateri so z leta u leto vole imeli pər hiši – niso meli konjev*«. In kadar so se možaki sestali ter se pogovarjali o svoji živini, se je o njih reklo: »*So se zbrali volarji ...*«

O družinski delitvi dela z voli

Na takih kmetijah so bili voli središčna skrb in ponos gospodarjev. Predvsem ti so jih izbirali, kupovali ali prodajali, jih učili, vpregali, z njimi vlekli, vozili in stopali za plugom, čeprav so – odvisno od razpoložljivih in dovolj sposobnih oziroma dovolj starih delovnih rok – določena opravila z njimi (ali zanje) tu in tam opravljali tudi drugi družinski člani. Pred odhodom na njivo so na primer vole neredko vpregale, »*vklépale u jěrmič*« ženske, hišne gospodinje; najsibo da so šle z enim ali z dvema in s katerim izmed otrok same na polje, na primer na travnik po suho seno, najsibo da so v letih, ko so bili otroci še premajhni, vodile vole pri oranju. »*Ja, ja – buh ve kólk bótoť sãm jeh ...*«, se je spominjala Mima Cendranova iz Selc, ki je v svoji nadaljnji pripovedi (dopolnjeni s tisto hčere Jože) o moževem ravnanju z domačimi voli in o njihovem odzivanju nanj mikavno ubesedila zgovoren primer razmerja med dobrim gospodarjem – takim, ki je imel rad živali – in njegovimi zvestimi živalskimi delovnimi tovariši. »*Kákú so bli voli vájeni, kákú so človeka poznali. Kaj če je dober člóvk z živalmi. Andrej (starejši sin) se večkrat spomni, kólku je meu naš ata rád živíno, kólk jih je lepo navádu. Ka je štarglu jeh u štali, se je z njimi pogovářu, tako ménu ž njimi; jeh gládu po glavi pa tako po žvóti. Pa ne od zdóli – po vřhi. Je bíu (vol) kər kontént. Pa od strani.*« Enkrat, ko se je Cendran ob drugi uri vračal domov iz tovarne, so bili vsi njegovi domači na polju ne prav blizu ceste. »*Je blo naravnost videt. In zamüče vol. Kaj pa to – sem rekla – kaj müče? In vol ga je vídu prej ku me,*⁸¹ *da je zamüku. Pa zato je mende zamüku vol, ko je zaglédu ata,*« je takrat pripomnil njun sinko. »*Kako ga je póznu...*« Joža Cendranova se spominja očeta kot človeka, ki se ga živali »*niso bale. So ga próu spoštovale. In kər je ukázou, to so nãrdile; udaru je, kãdər je blu treba, ma dãřgač jih je tud bóžu, pər njih se ménu ... Kákó on je meu spoštovanje do žváli in tud žváli do njega ...*«

Poleg kmečkih gospodarjev so bili pri delih z voli zaposleni predvsem otroci, še posebej tisti sinovi, katerim je bilo namenjeno, da bodo bodoči gospodarji. »*Sãm jaz gónu vóli ku múlč,*« se spominja Urban iz Selc, kako mu je oče že desetletnemu naložil vodenje volov, mlajšega

⁸⁰ Zapis Dušana Jakomina, Škedenjskega župnika.

⁸¹ Govedo vidi v barvah in zelo dobro do 150 metrov daleč. Podatek je iz: Štuhec, *Etologija*, str. 14.

brata pa je namenil za mizarja. »Z deset let sām že gónu in tudi pásu – in stáu pred njimi, pred volički, da je on ísku trgovca (za les).« Tudi Grgáč iz Slavine je podobno začel. Vole sta od desetega ali dvanajstega leta vodila on in starejša sestra (mlajša ni znala), pred tem mama, prvo privajanje na delo z njimi pa je bilo spremljanje očeta, kadar jih je šel napajat. Cendran iz Selc je sicer v vse volovske zadeve vpeljal najstarejšega in edinega sina, a ta se je po služenju vojske izselil v Nemčijo in njegova dela so morale prevzeti domače ženske. Izmed treh hčera, sestre in žene je bila prava le najstarejša hči. »Joži paše žájgla, téb nāč,« je rekel ženi Mimi Cendran o hčeri, ko je s trinajstimi, štirinajstimi leti vodila vole pri oranju. »Edino ona zna gónt vóli; ona vse ve, kdaj udárt in kdaj kej rečt.« A znanja o ravnanju z živalmi si je v neprenehnem

stiku z njimi pridobila postopoma – ko je pomagala pri krmljenju – »počasí ...; verjetno sām se tud sama urínla, ker mi je to dopadlo. Meni so ble žváli hudo blízi. Jāz sem strašno rada hodila u štaló; k teličkom kej futrat in božat in tudi potlej – kidat gnoj; sām tudi molzla. Tu vídaš, kako to gre. Če te zanima – to je kot vsako delo – boš sprejel in delal.« O neobhodnem neprenehnem druženju z živalmi, kot delu procesa privajanja na delo z njimi, in o za to neobhodni ljubezni – taki, kakršna se je na primer rojevala v Grgáčevem hlevu v Slavini, kadar si pozimi po igranju premočeni otroci niso upali v hišo in so si premražene roke greli pri volih in kravah med sprednjima nogama in trupom

Otrok kot volov vodnik, v Nabrežini, leta 1947.

(Foto: M. Magajna, 1947)

– je pripovedoval tudi Cunar z Jurišč, ki je ob očetu delal z voli že od svojega sedmega ali osmega leta dalje. »Jest sām biu – tako že po naravi – stalno pār žválah; še u osnovno šolo nisām hodu, sām biu že u štali. Če ne družga sem šel past. Čim si enkrat u kontakti z živino – pol tu ne gre več ven iz tebe ... Z voli je blu tako: vola je en spredi gónu – al ga je jemu na kākšanmi štríkci okrog rogov – in taki mladi, mičkenci fantiči smo lepo šli zraven vola in vol je šu za nami; in uóče je zad drevo držu, ko je uóru, al pa krompir ko se je pārsípalo.«

Vodenje volov je bilo nedvomno najbolj pogosto in obenem najbolj odgovorno izmed opravil, ki so jih v okviru družinske delitve delovnih zadolžitev z živino opravljali otroci; tu in tam deklice in zlasti fantje

– bodoči kmečki gospodarji, arhetipski udomačevalci goved. In prav pri vodenju je bilo sporazumevanje med človekom in volom najbolj neposredno in pomembno.

O izbiranju za delo ustreznih volov, o skopljenju, učenju in o naku (oziroma prodaji)

Pri izbiranju za delo čimbolj ustreznih volov je bil odločujoč tako njihov značaj kot telesne značilnosti. »*Préc ga vídáš, kakšne narave je; pa gledali so zméri, da so bli odspréd bol prsáti; taki, da so bli odprti. So rekli: nizek, odprt – ta bo dobro vléku,*« je povedal Cunar z Jurišč. Matija Urbanov iz Selc je k temu dodal še besede o nogah: »*Kakšna noga je, kákú je nájén ... Prve in zadnje noge smo gledali; da je taka lepa noga ravna in da ni švoh šrit* (korak).« Koliko so stari, so ugotavljali po zobeh: kadar ima dva »*zobca*«, kar niso več telečji zobje, je star dve leti; kadar ima pol telečjih in pol odraslih zob je star tri leta in ko gredo ven še zadnji telečji krajci, »*je star u peto leto*« (po Cunarju je, kadar »*vrže ta zadnji krajc ven*«, star tri leta ...). Pri volih, ki so jih dosti uporabljali za vožnjo, pa so bili pri izbiri še posebej pomembni parklji. »*Ker za vožnjo je mogu bit dober parkelj, da ga ni zbadalo. So rekli, da če ni blo trdega parklja, ni blo za nič – ker to je blo vsak dan vol v vpregi.*« Zavoljo tega so se med pasmami na Pivki, kjer naj bi bili »*po* (2.

Živino ženejo na sejem v Novem mestu.

(Foto: D. Oven, 1960)

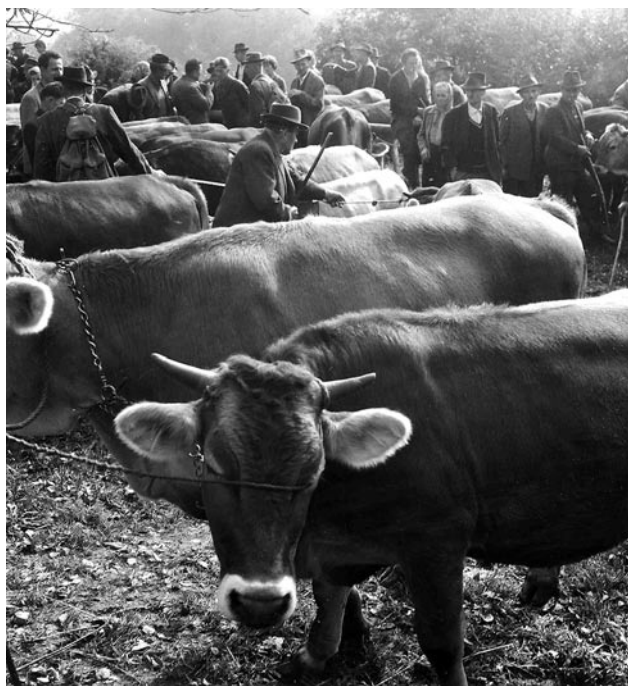
svetovni) *vojni sami baštardi* – so vse skrížali«, povečini odločali za sive oziroma sivorjave vole montafonskega goveda in manj za lisaste vole simentalkega goveda.⁸² Slednji imajo mehke parklje in zato »*simentalc ni bil dober vozáč*«. Če so z njim en dan dobro delali, ga drugi dan »*nisi več pərprávu ...*« Volov simentalke pasme kot kaže tudi drugod niso najbolj cenili za delo, kar je na primer mikavno sporočeno z Blok. Tam o človeku, ki noče delati, pravijo, da »*je tako žalosten kot lisast vol*«. ⁸³

A v obiskanih pivških vaseh, razen na Juriščah, kjer so vole za delo povečini prirejali na lastnih kmetijah, so po vprežno živino hodili drugam; izbirali so jo v Čufariji, na Dolenjskem, nazadnje na

⁸² Gl. opombo št. 42.

⁸³ Rek mi je povedal Franc Palčič, kmetijski tehnik, doma z Blok.

Semanji dan v Metliki
(Foto: D. Oven, 1960)

sejmih v Novem mestu in v Metliki. Na Juriščah so vedno imeli – podobno kot ponekod drugod na Slovenskem (na primer na Koroškem, v hribih nad Sevnico, na Kozjanskem, na Dolenjskem ...) – za parom volov, s katerim so delali včasih po osem do deset let (na Kozjanskem na primer po pet in v Istri celo do okrog dvajset let), »zadej že dva mlajša, da sta se priučila«. Bodočega delovnega vola so izbrali izmed domačih telet glede na potomstvo »od prejšnjih«, glede na njegovo obnašanje in telesni ustroj; »kako je razpoložen, kako raščen ...«. In potem so ga »skópli«, kastrirali. To so naredili osem do deset tednov staremu junčku,⁸⁴ zmeraj »bol na zimo, ker ni blo muh«, ki bi sicer lahko povzročile infekcijo.

Strokovnjaki za skopljenje so bili posamezni vaščani, »taki starejši možaki, ki so bli pri porodu, ko so se krave telile, in pol so tudi to naprej delali«. Junčka so položili v hlevu na tla, »prve pa zadnje noge se je ponavadi malo prvézalo«, potem so mu z britvijo prerežali mošnjo in vzeli ven jajca (v zadnjih letih so s posebnimi kleščami za stiskanje skopili veterinarji). Rano so namazali »največ s kakšno árncó (arniko)« in že vonj teh zdravilnih cvetic, namočenih v sadjevec, je odganjal muhe. Žival so vsaj še mesec dni čuvali »na dobro postlanem, na stelji« in jo pitali s kakšnimi posevki, da je počasi okrevala. Skopljenje je bilo nedvomno huda izkušnja za junčka in verjetno so ga prav zato tako zgodaj izvajali, »ker čim bi bil starejši, pol bi verjetno tisto ožilje bul trpelo«.

Če izbrani junček potem »ni ustrezal, da ni htel péljat, da je bil divji«, so ga pitali naprej za zakol; če pa se je »prilagodil, da ni bil plašen, da je bil dober za peljat, za vleko, potem je ostal pər hiši«. Za tako kakovostne vole je pravil Cunar, da »tisti vol je bil domač – kukər hišni člòvk; se ni dosti razlikoval, ker takratna vprega je bla glavna pomoč človeku«.

Učiti so začeli okrog enega leta starega junca, težkega okrog tristo kil. Ponavadi so ga najprej »prpnéli k stármi vóli«, brez »trójke« oziroma enojnega jarma in brez štrang (vrvi za vpreženje k vozu ali

⁸⁴ Junec, junček je goveji mladič moškega spola in tudi mlad skopljen goveji samec.

k plugu); samo da je hodil ob izkušeni živali, da se je pripravljaj na delo. Včasih pa se je zaradi tega ali onega razloga zgodilo, da »je blo pærmúsano (nujno) nove vóli pripraviti in usposóbati«. To so delali vedno bolj pozimi, tja do meseca marca, ko so morali bit že pripravljeni za vožnjo in za oranje. Najprej »se mu je dénlo kakšno trójko na vrat – u hlévi –, da je vídu, da ga nekej bremeni. Potem se je dénlo kakšen trámič in se ga je peljalo – ko je bil sneg. In pol se je začelo počasi: pa pol truge, pa pol koša – tako, da ga nisi obdélu; ker če si préč mladga obdélu, da si mu preveč nalóžu, je študíru, al bi pélju ...«

Povsem drugačna od jurskih so selška in slavenska pričevanja o izbiranju vprežnih živali oziroma o njihovem kupovanju in prodajanju. V Selcah in v Slavini, ter verjetno tudi v nekaterih drugih vaseh na Pivki, je bilo namreč odkar pomnijo v navadi svojstveno kolobarjenje z delovnimi voli (morda tudi kot posledica dejstva, da so bile te vasi stoletja v neposredni bližini cestne trgovske žile); sistem njihovega menjavanja po enem letu ali največ dveh, s ciljem, »da se je vāncalo⁸⁵ kakšæn sóud – nárveč zaræd tega«. Sistem je bil naslednji: Vsako leto med novembrom in februarjem, preden so v marcu zrasle cene, so šli gospodarji kupovat vole po sejmi; »prej kær tle u našeh krajih«, v Čufarijo (dokler ni bilo meje), po 2. svetovni vojni na Bloke in povečini v Metliko. Delali so za prirastek. Kupovali so bolj mršave vole, stare okrog dve leti in težke med štiristo petdeset do šeststo kilogramov. Z njimi so delali eno leto ali dve, jih zredili do »enih osem do devet kvintalov« ter jih potem prodali za meso. »Ke na vago so jih dali (na Prestranku) pa u vagone; Taljani so nárveč kupávali.« (Kupovali so jih posebej mesarji iz Lokve in iz Divače, ki so oskrbovali tržaške mesnice.) Z iztržkom so šli na semenj po nov par volov, z razliko pa so kupili kaj za dom, »kej otrokom – oblékco, sandalčke – pa za davke in siguránc (zavarovanje)«. Prav plačilo davkov je bilo temeljna vsakoletna nuja, zaradi katere so tako gospodarili.

Povečini so kupili »take vóli, da so že znali« orat, še posebej če je

Tako je kupčija sklenjena; živinski sejem v Žužemberku.

(Foto: B. Oreš, 1957)

⁸⁵ Vāncati = abvāgen = tehtati, odtehtati (V: Pleteršnik, *Slovar*, str. 747.) »Da se je vāncalo«, da je odtehtalo za zaslužek ...

bilo to spomladi, ko so morali z njimi čimprej na polje. A večkrat jih je bilo treba še dosti naučiti; »*si ga vprégu, pa je gledalo debelo - nač ni znalo*«. Zlasti zavoljo tega, ker so vole v krajih, iz katerih so prihajali (v Beli krajini in na Hrvaškem), vodili na desni strani. Na Pivki pa so »*goníli*« na levi, ker so med oranjem obračali na levo. Mlade neuke junce so tako vprežene v »*jêrmič*« (enojni jarem) privajali ob kakem starem volu, in sicer na njegovi desni strani.

Posebno zgodbo pri kupovanju novega volovskega para nedvomno pomeni njegov način. Gospodarji, možaki iz Selc, Slavine in včasih tudi iz drugih vasi, so se »*po ene trije, štirje*« ali več zbrali »*u kompaníjo*« in so šli z vlakom v Metliko. Če se jih je več zbralo skupaj, »*je manj koštalo*...« Ženske – Franka Cunarjeva z Jurišč in Ivanka Erjavčková iz Slavine – še pomnijo, kako so bili pri tem opravljeni: v usnjen površnik s tremi žepi, v katere so porazdelili denar in v enega dali dve klobasi, ali pa so bili po starem oblečeni v »*lájbalce*«, z denarjem, privezanim okrog vratu na prsa pod srajco. »*Kako so tiste sóude navezali, zméram u stráhi, da jih nebi kakšen ukrál*.« (Je morda v njih ostal vsajen stari strah pred razbojniki iz časov furmanstva v teh krajih?)⁸⁶ »*So šli s Prestranka*«, je pripovedovala Mima Cendranova, »*so šli za en dan, pa so drügi dan pršli damóu; so prespáli tam u énmí kráji*«. Vole so si na sejmu »*zacáhнали*«, označili. Ko so jim jih v vagonu pripeljali na Prestranek, so šli samo še vsak po svoje živali ter jih prignali v domači hlev.

Kupčevanje na sejmu v Mokronogu.

(Foto: J. Šušteršič, 1951)

»Sejem bil je živ. Prodal i on je Lahom tam par volóv ...«; lahko pritegnemo Aškerčevi pesmi Mejník⁸⁷ ter si ob tem predstavljamo vrvež na metliškem sejmišču. Iz leta 1965 je na primer sporočeno,⁸⁸ da so bili sejmi v Metliki dvakrat mesečno; da so največ živine prignali s Hrvaškega, z Žumberka; da so kupci prihajali iz Zagreba, Reke, Postojne, Divače, Sežane, z Gorenjskega in Dolenjskega; da sta bili v prodaji le dve pasmi, sivorjava montafonska in lisasta simentalška; da je kilogram de-

⁸⁶ Niti strogi ukrepi Francozov niso mogli zatreti razbojništva ob furmanskih poteh. V sredi 19. stoletja je na primer na območju Pivke gospodaril roparski poglavar Felaj iz Koritnice ... Iz: Trobič, nav. delo, str. 71.

⁸⁷ V *Izbranem delu* Antona Aškerca (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1968) na str. 98-99.

⁸⁸ Arhiv SEM, TZ Angelos Baš, Teren Metlika (1965).

belih volov veljal do 800 din (kilogram krav med 300 in 400 din) in se je prostor na sejmišču za par volov plačal po 400 din; da poklicnih mešetarjev v zadnjih letih ni bilo več, ampak je prodajal vsak sam; da so živino zaznamovali s škarjami, kupca pa sta se ob prodaji tolkla po rokah, dokler se pogajanje ni razdrlo ali se ni sklenila kupčija ...

V Metliki je bilo kupovanje volov le še trgovanje; prej, ko so hodili ponje »tle u našeh krajih« in v Čufarijo, pa se ni malokrat zgodilo, da se je kdo »užēnu pōtli, kǎ je vōle zbīru ...«

Sporazumevanje z voli; imena in ukazi

Človeško in volovsko življenje sta bili pač tesno prepleteni. Za ubrano delovno tovarstvo je bilo neobhodno medsebojno sporazumevanje in za slednje je bilo predpogoj medsebojno prepoznavanje. Ljudje so morali najprej poznati in imenovati žival, od katere so z ukazom terjali določeno dejanje; žival se je odzvala, ko je slišala svoje ime; ko je vedela, da je ukaz namenjen prav njej. Dajanju imen govedu, še posebej volom in kravam, je mogoče na podlagi evropskega ustnega slovstva (na primer škotskega in irskega) slediti daleč v preteklost;⁸⁹ o njem ponekod pričajo tudi nekaj mlajši arhivski viri (na primer v Nemčiji, v Mecklenburgu, za 18. stoletje).⁹⁰ Na podlagi obojih veljajo za najbolj pogosta imena po barvi (v Mecklenburgu kar 71 odstotkov), po drugih telesnih značilnostih – na primer lisah na koži, obliki rogov ... – in po značajskih potezah. Le redka so bila človeška osebna imena.⁹¹

Na Pivki je morda dobila žensko osebno ime kaka krava (ta so bila sicer najbolj pogosta pri ovcah),⁹² a tudi njih so povečini poimenovali po barvi in drugih telesnih značilnostih. Bile so Lise, Šeke in Sive – »nej blo tolko krav, da bi mogli ískat«. Za vole pa so se zapisala naslednja imena: Plávc – je bil blede sive barve; Sīvc, Sívček; Rjávč, Rjávček; Moro – je bil črn vol; Šek, Lisc ali Lisko – so bili lisasti, povečini so ta imena dobili simentalci; Kapín – je bil tisti vol, ki je imel »napréj rogé«. Z Jurišč je sporočeno še ime po kraju, iz katerega je izviral kakšen vol (tu gre ponovno za vzporednico s poimenovanjem ovc). Cunarjev oče je tako na primer dal volu, ki ga je kupil v Čičariji, ime Čič. A najbolj bistveno za medsebojno sporazumevanje je bilo naslednje: »Živina je točno slišala na svoje ime. Voli so poznali točno na imena.«

Voli pa se niso odzivali le na svoje ime, temveč predvsem na glas gospodarja, na glas tistega, ki se je z njimi ukvarjal. Človeški glas je mogoče označiti za najbolj prepričljivo nesnovno orodje, s katerim je gospodaril z govejo živino.⁹³ Sluh pri govedu je dejansko izjemno dober, saj v primerjavi z nekaterimi drugimi živalmi sliši »dobro do zelo dobro«

⁸⁹ Griffin - Kremer, nav. delo, str. 173-174.

⁹⁰ Bausinger, Namengebung, str. 171.

⁹¹ Ista, prav tam.

⁹² Prim. Smerdel, *Ovčarstvo*, str. 64.

⁹³ Griffin - Kremer, nav. delo, str. 173.

in ima višjo mejo območja zaznavanja visokih frekvenc kot človek.⁹⁴ Voli so gospodarja nedvomno spoznali po glasu, ne da bi ga zagledali. »*Ko je paršu gospodar na dvorišče* (in spregovoril), *se je žival u hlevi oglásla; čim so paršli pa nekteri drugi – ne. Žival ima strašno prefinjen čut za glas,*« je povedala Franka Cunarjeva z Jurišč. Imajo sposobnost razlikovanja glasov. »*Túlku ludi, magári tle zádej, pa bodo živali čist tího. Sam Franc bo spregovoru – vse se bo ogláslu ...*«

Živali so se tudi pri ukazih, kaj morajo narediti, v največji meri odzivale prav na glas. »*Po glási so vedli, kaj morajo narest; to so tud stari ljudje právli.*« Kadar na primer niso mogli speljati z vozom tam »*za Klančičem*« pri Juriščah, »*da je bla žváu kot da bi bla obsedena – in če je paršu ta práu zadi – da je zakríču – je šlo skózi*«. Za druge, ki so jih poskušali pognat, se voli sploh niso zmenili. »*Te ne šlíši,*« so rekli. »*Je škoda krícat.*« Za dobro sporazumevanje z voli so bili potrebni posebni ljudje. »*Tu ti je prirojéno ...*«

Ukazi, s katerimi so usmerjali vole pri delu, so bili v obiskanih vaseh na Pivki naslednji:

naprej – »*ájdi, béžmo napréj*« ali pa se je »*ušlátalo sámó*«, ošvrknilo z bičem (Selce); »*ála grémo*« (Slavina); »*híja*«, enako kot za konje (Jurišče);

levo – »*le sèbi*«, »*lès k sèbi*« ali »*le sèb*« (Selce, Slavina); »*dej (k) sèbi*« (Jurišče);

desno ali »*proč od sebe*« – »*góut*« (Selce, Slavina), »*(g)hóut*« (Jurišče); **za ustavit** – »*uóha, uó*«, »*vě*« (Selce, Slavina; slednji ukaz so uporabljali »*bol konjarji*«); »*vě(ha)*« (Jurišče);

nazaj – »*curík*«, kot za konje (Jurišče).

Pred delom pa se je sporazumevanje z volom začelo med vpreganjem ali »*vklépanjem*«. »*To so se tako navádli, da so kær držáli – glavo nastávlí – in si dénu gor te jermíče.*« Kadar so jih dajali čez glavo in čez vrat, »*so držáli, krótko, je vse védlo ...*« Kakšni voli so tako vse razumeli (oziroma so bili tako vsemu privajeni), da ni prav nič nenavaden poklon, ki ga je svojemu živalskemu delovnemu tovarišu izrekel selški gospodar Urban: »*Bol si pámetæn ku človk ...*« Pri mladih, pri juncih – preden so se navadili – je bilo potrebno več truda. Večkrat so jim morali pokazati bič, »*žájglo*«, in za pomiritev so jih božali »*po tróbkí, po hrbtí ...*« Vola so malo pobožali in potrepljali največkrat po vratu in po hrbtu ter za rogovi. Dotiki so bili nedvomno pomembno orodje medsebojnega sporazumevanja, a temeljno je bil vendarle glas. »*Z živálmi se je treba pogovarjat ko z otroki,*« je prodorno ugotovil Grgáč iz Slavine.

Pri vpreganju sta imela vola vedno isti mesti: levi, priročni vol je bil na levi, in desni, odročni vol na desni strani. Tako so se navadili in ne pomnijo, »*da bi kadi preprézali*«. Priročni vol, ob katerem so

⁹⁴ Štuhec, nav. delo, str. 15.

hodili tisti, ki so par vodili, je bil »*navadno bolj ubogljiv, bolj miren*«. Za sporazumevanje z vprežnimi živalmi pa vendarle niso zadoščali le ukazi, poleg njih prijazno prigovarjanje ter tu in tam kričanje in preklinjanje, temveč je bilo potrebno orodje tudi bič. Z bičem se jih je vodilo. Z jermenom na koncu bičevnika so jih po potrebi malce dregnili, a drugače se je »*z žájglo bolj pokazalo živini ...*« V navadi je bilo, da so stopali naprej in z bičem volu kazali, kam naj grene. »*Zaokróžlo se mu je proti glavi in vol je šel za tabo in se je obračal.*« Temu so rekli, »*vola se vabi ...*«

Vprega in delo: oranje, vleka, vožnja

Na Pivki, kjer danes niti najstarejši pripovedovalci ne pomnijo, da bi kdaj vpregali v dvojni jarem – »*je blo na kakšnem skednju še dvojni*« – so vole vsaj vso prvo polovico 20. stoletja, dokler jih niso nadomestili s traktorji, »*vklepali*« v enojne jarme, v iste jarmiče za oranje, vleko, vožnjo ... V Selcah in v Slavini so te večinoma imenovali »*jêrmč, jêrmič*«, z Jurišč in iz Selc je sporočena »*trojka*«, iz Čufarije pa naj bi čez Javornike v vse obiskane vasi spolzelo še ime »*žil*«. Po tipu jih je mogoče umestiti med enojne različice tako imenovanega sredozemskega jarma s kambama oziroma jarma za vleko z vratom (angleški *bow yoke*, nemški *Hals-* ali *Widerristjoch*, francoski *joug de garrot*), ene izmed dveh⁹⁵ ali treh⁹⁶ temeljnih oblik jarma v evropskem kulturnem prostoru in drugod. O svojih jarmičih v obiskanih pivških vaseh menijo, da so bili daleč boljši, bolj uporabni od dvojnih jarmov, saj je »*laže delala žival vsaka zase; en vol je bil zmeri lahko mal bol živ - ka člóvk*«. In lahko so šli delat samo z enim volom. Le enega so vpregali za brano, za plug »*za vrste delat ali za osípat*«, za gozdno delo »*za povlečt*« ... »*Kúlk je tu blo bal praktično; neverjétno bal praktično,*« se spominja Matija Urbanov iz Selc. Menili so, da je živina v enojnih jarmih tudi manj trpela kakor v dvojnih in najverjetneje so do takega spoznanja prišli izkustveno. Mogoče pa je vendarle premišljati, da je v krajih, v katerih so vsaj od prve polovice 20. stoletja uporabljali namesto jarmov jarmiče (čeprav so morali ti za določena dela na kmetijah že prej obstajati), ta preskok v tehniki vpreganja morda pozen odmev številnih poučnih besedil, ki so na temo mučenja in neustreznega vpreganja živine izhajala v Novicah in propagirala enojno vpreganje v komate, podobne konjskim.

⁹⁵ Temeljna je delitev na jarem za vleko z glavo (*joug de cornes*) in na jarem za vleko z vratom (*joug de garrot*), ugotovljena na podlagi različnih tehnik vpreganja. Iz: Brunhes Delamarre, *L'attelage*, str. 13.

⁹⁶ V Sloveniji ločimo jarem za vleko z glavo oziroma starejše čelne jarme ali ižesa (te pokusna karta Etnološkega atlasa Jugoslavije sporoča za severni del Gorenjskega in za Koroško) in dva jarma za vleko z vratom: sredozemske jarme s kambama (sporočene za Primorsko, Notranjsko, osrednji del Dolenjskega in Štajerskega) in tako imenovane slovanske jarme ali telenge (sporočene za vzhodni del Dolenjskega in Štajerskega). Iz: Smerdel, Jarem, str. 187. Temeljna slovenska tipologija se prekriva s tipologijo Alexandra Fentona, z delitvijo na: *head yoke* (naš igo), *bow yoke* (naš sredozemski jarem s kambama) in *frame yoke* (naše telenge). Prim. z: Fenton, Oxen, str. 2-3.

Jërmač s štrangama in drikalc. Prvega je izdelal stari gospodar Erjavček tam sredi petdesetih let 20. stoletja za domače vole, s katerimi so orali do leta 1968.

(Foto: I. Smerdel, 2005)

»Volovskih jarmov je več sort, pa vsi po versti niso nič vredni, ker ubogo živinče preveč trpinčijo ... mora vse z glavo vleči! ... po nji ne more vpreženi volè nikdar svoje moči popolnoma napeti, ampak vse opraviti le z možgani ... Najgorša in najzdravša vprega za vole je komat ...«⁹⁷

Jarmiče so si nekateri gospodarji izdelovali sami. Kot kolar, ki je tudi kakšnega napravil, je za Slavino spričan Kalistrčev, okoval pa jih je vaški kovač Pepi Vadenalov. K volovski opremi so sodile še »torbe«, nagobčniki »za spomladi, ko je zeleno vse, da se niso zalétali«. Od jarmiča je tekla ob volu

na vsaki strani po ena močna vrv, »štranga«, za živaljo pritrjena na krajšo leseno prečko, »drikalc«; tega (ali dva, kadar so vpregali dve živali) so povezali z vago in na njo so priklopili plug ali voz.

Upodobitev oranja z volovskim parom in brananja z eno vprežno živaljo na panjski končnici iz leta 1897.

(Vir: iz zbirke Slovenskega etnografskega muzeja)

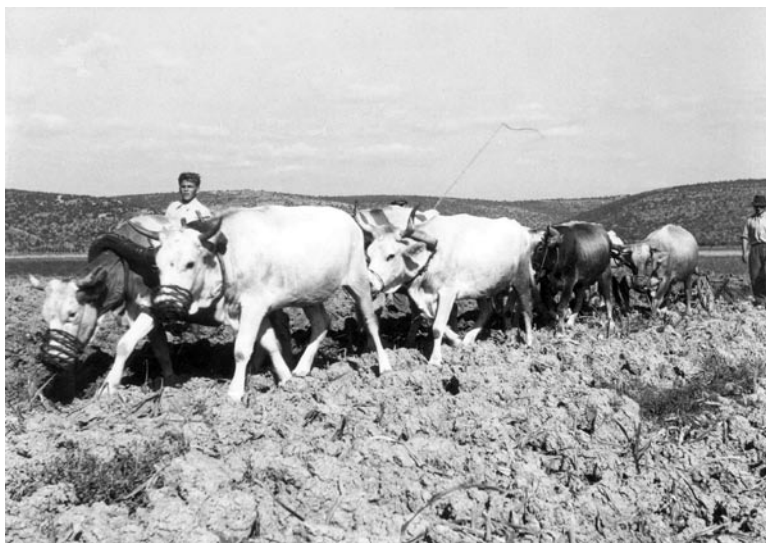
In potem so bili pivški voli skoraj celo leto v delovnem pogonu; le pozimi so kakšen mesec počivali. »Čim je skopnelo je blo treba gnoj speljat, je blo treba zórat it, pol je začela košnja, v jeseni drva ...« Kadar so odhajali z domačega dvorišča, najsibo na polje

ali na cesto, so na tla pred voli z bičem vedno – »vsak bót, kadar se je šlo« – zarisali križ in rekli: »Svét križ božji – gremo!« »Prej je blo tu obvezno,« po 2. svetovni vojni so to dejanje počasi opustili.

Na Pivki so orali z enim parom volov; dva para sta bila potrebna le za oranje ledine, kar je izpričano že za trideseta leta 19. stoletja. »Plodovi, katere soseska prideluje, zahtevajo potrebno praho, potreben gnoj ter oranje in brananje z vprežno živino. Oranje mora biti opravljeno z najmanj štirimi močnimi vprežnimi živalmi.«⁹⁸ Zemlja na poljih obiskanih vasi je sicer prhka, tu »ni tako močne zémle; niso težke brazde«. Iz Selc sta pričevanji Matije Urbana in Mime Cendranove, da so njivo, ki je imela 20 ali 22 arov, orali s parom volov približno dve uri do dve uri in pol. Če je bila ledina, so za enako veliko njivo potrebovali enako časa, vendar z dvema paroma volov, in če so imeli železen plug,

⁹⁷ Novice, 1858, str. 146.

⁹⁸ AS – Vprašalnik, A-174, 1834, str. 27.

Jesensko oranje v slovenski Istri, s štirimi pari volov na težki ilovnati zemlji.

(Foto: M. Magajna, 1948)

jim niti za ledino ni bilo treba vpreči štirih živali. Franc Cunar pa se oranja na Juriščah spomni drugače: njivo z okrog 20 ari so s parom volov orali skoraj pet ur. *»Ene dve uri dopoldne in potem še ene tri ure popoldne. Vmes se je počivalo, tud živino se je mal nafutralo, dalo mal zobánja – prešrótanga vóusa pa koruze.«* V vsakem primeru so morali med oranjem tu in tam od deset do petnajst minut počivati – *»za en hípčk, da je ata kəkšn cigaret zakádu«* in da so voli *»ujeli sapo«* –, saj *»je blo težko delo oranje«*. Pazili so, da se živina ni preveč namučila, *»da niso bli skoz pod fórcu«,* saj *»niso sam za en dan ...«* Po okrog dveh urah oranja *»je blo treba prekínt«*. Šele takrat so jih nakrmili – vmes nič – in zjutraj, pred oranjem, *»da so šli siti«*. Drugače je bilo v tem pogledu pri delu v gozdu. Tja so jemali s sabo polno vrečo sena in so vole po trikrat krmili, saj so bili zdoma dostikrat skoraj ves dan, po dva najst ur in več.

»Eni so vláčli cele dneve.« Z volmi se je iz gozda zveklo za en voz ali za dva hlodovine. *»Z vleko si zaslužu zraven. Pərsílenu*

Vol vlačí iz gozda les, v Gornjem Vrhopolju nad Vipavo.

(Foto: B. Oreš, 1952)

Veriga, žlajdra, s kvákami
za vleko hlodovine, na Ti-
čevem dvorišču v Slavini.

(foto: I. Smerdel, 2005)

pa so s kavljem zapenjali na vago. Vola sta iz gozda vlekla hlode do klančine, »rampe«, s katere so ti kar »stekli« na voz. In kadar so potem vozili les z Jurišč na Bač, je pripovedoval Cunar, so morali v klanec vse do Rožanca drug drugemu pomagati s priprego, »s forajtom«. A so se vseeno namučili; na cesti in v gozdu. Vlačenje hlodovine, to strašansko težavno delo, tako za človeka kot za žival, morda najbolj povedno in slikovito opisuje odlomek pisatelja Matičiča, poznavalca kmečkega vsakdana na drugi strani Javornikov: »Petrin in Tevž (oče in sin) ... Zdaj vlačita Jordanove hlode iz Suhega grabna ... je najgrši svet v Ravniku, sama skala in strmina. ... voli so močni in rejeni, a so vidno shirali, preden so bili krlji iz globanje. ... Bič pada neusmiljeno, vola tiščita glavo k tlom, prednje noge zasajata v zemljo, tipata za močno oporo pa vlečeta, da jima pokajo kite ... Tevž vpije, vleče za kambe, Petrin kriči zadaj, klada ga meče sem in tja, a on jo kroti s cepinom, odriva jo od skal, dviga iznad koreninja. Vse mišice mrzlično delujejo, živci so napeti, oči izbuljene, telesa drhtijo in sopejo. ... Ko privlečejo klado ven, na mestu obstanejo vsi štirje – in ni nekaj časa slišati kot samo sopenje in dihanje ...«⁹⁹

Med težkim delom so bili voli še kako potrebni prijaznih besed in mirnega, spodbudnega prigovarjanja, ne le nemočnega kričanja in udrihanja. Tudi tu je imel glas svojo moč. Še v 19. stoletju so v ta namen celo peli ali žvižgali živini, kar je izpričano na primer na Škotskem,¹⁰⁰ v Franciji,¹⁰¹ pa tudi na Slovenskem, čeprav le s posameznimi primerki. S Pivke zaenkrat ni zadevnih pričevanj ali zapisov. Najstarejši znani je iz Bele krajine, iz sredine 19. stoletja; pesem, kakršno so med oranjem peli Poljanci:¹⁰² »Dolga mi je njiva, Huda mi je gospodinja. Hej, hej, hej, hej, hej! Volek, hej, hej, hej! / ... / Ljubi moj rogina, Midva bova

⁹⁹ Matičič, nav. delo, str. 25-26.

¹⁰⁰ Griffin Kremer, nav. delo, str. 175.

¹⁰¹ Sigaut, Compagnie, str. 1083; *Les briolages* so razpoteegnjene pesmi, s katerimi orač spodbuja, podpira napor svojih volov.

¹⁰² Strekelj, *Pesmi IV*, str. 229.

pila vina. / Lepi moji štirje voli, ki niste nobeni moji: / Eni ste svete Trojice, Drugi ste Marije device. / Eni ste svet'ga Antona, Drugi ste druž'ga patrona. / Solnce mi gorko seje, Naj po plečah dobro greje. / Nama bo odtodi iti, Se muham v senco skriti. / Vročina je velika, Naj že muha pika.« Nekaj mlajši, iz druge polovice 20. stoletja, pa je zapis tovrstne pesmi s Koroškega.¹⁰³ »Hejcbendi, štimavri / ga z jejžli (gajžlo) nak(o)uri / bendi hejc, hejc / kar moreš le vléjc.«

Skrb za vole: krmljenje, paša, napajanje, zdravljenje, podkovanje

Skrb za živino je bila na kmetiji tako pomembna kot skrb za družino, saj druga brez druge ne bi preživel. Temeljni v tem pogledu sta bili krmljenje oziroma paša in napajanje. V Selcah in v Slavini so pripovedovali, da se »volov ni paslo, sám krave«, ki so jih po starem dajali na pašo »od svetga Jürja do svetga Méhuja« (od 24. aprila do 29. septembra), za kar je soseska tja do 2. svetovne vojne najemala črednika in priskrbela poganjača.¹⁰⁴ Vole naj bi bili pasli le takrat, kadar je zmanjkalo sena; »in to je dírjalo, to je vse podkóve potrgalo«, zato so se paši raje izogibali. A v predpreteklem stoletju so kot kaže vendarle pasli tudi vole. Iz leta 1834 je na primer za Selce sporočeno, da »vlečno živino hranijo čez poletje deloma s senom – deloma se pase. ... Pozimi dobita vlečna in molzna živina nekaj sena in večinoma slamo.«¹⁰⁵ Pisec malo manj kot tri desetletja mlajšega zapisa iz Novic – besedila v prid opuščanju paše in uvajanju hlevske živinoreje, naslovljenega »Kako je in pa kako bi bolje bilo na Pivki« – pa pravi takole: »Krave in teleta izpušé iz hlevov; voli imajo še kakih deset, tudi štirinajst dni odloga ...« In potem, ko se na paši vse mogoče dogaja, »začne gospodinja tožiti: 'Liska nima več mleka ... – in gospodar: 'voli hirajo, so vsi meršavi; ne vém, kako bom oral ...«¹⁰⁶ Za Jurišče se Cunar spominja, da so šli voli na pašo tako kot vsa ostala goveja živina, na skupen vaški pašnik. »Samo če si vidu, da boš šel tisti dan po seno al neki orát, tist dan je ostal doma.« V hlevu so živali žrle po dvakrat na dan – »futrali smo zjutrej in zvečer; in kadar se je kam šlo, smo jim vrgli kakšno pest«. Krmili so jih večinoma s senom, z otavo in z »rézanco« – s premešano slamo in otavo. Kadar so orali ali kadar so šli po drva, so jim nasuli »notri míčken ovsu«. Največ dvakrat na teden so jim dajali v jasli nekaj soli. In preden so vole prodali, če so jih hoteli »dobro pródát – da jəh je mesar rád kúpu«, so jih morali »dobro futrat – tudi z deteljo«. Tu in tam so tedaj dobili celo nekaj krompirja in posevkov ... Na božični večer, ko »so rekli, da se živina méni«, pa se je neslo volom in drugim živalim v hlevu poseben priboljšek – kakšen

¹⁰³ Arhiv SEM, Fond jarem; Vprašalnico je izpolnila Viktorija Linasi, učenka 8. razreda OŠ Zarazber, doma iz hribovske vasi Razbor, Podgorje pri Slovenj Gradcu. Pesem je pel njen oče, ko je bil še majhen, kadar je vodil vprežno živino.

¹⁰⁴ Smerdel, Soseska, str. 27.

¹⁰⁵ AS – Cenilni operat, A-174, 1834.

¹⁰⁶ Novice, 1860, str. 325

kos kruha ali dodatno otavo. »*Naprávi en koš otave pa vrži živíni en prbólšk*,« se je tedaj slišalo po hišah.

Vaški kali, »*lúže*« ali »*lókve*«, na katere »*se je vsak dan zjutrej in zvečer peljalo napojít živíno*«, so po izvedbi vodovodov v desetletjih po 2. svetovni vojni ali prej (Selce 1895, Slavina 1905)¹⁰⁷ počasi usahnili; nadomestile so jih »*vaške pipe*« in nazadnje napajalniki v hlevih. Za vola pa se je vedelo: če dosti dela, potem potrebuje več vode – do okrog 60 in več litrov na dan. In »*če se pase in je rosa na travi – potem enih 40 litrov na dan spije*«.

A skrb zanje se ni sukala le okrog žrtja in pitja, temveč še posebej okrog zdravja. Znano je, da je imelo slovensko kmečko prebivalstvo bolezní govejé živíne za ene najhujših nadlog,¹⁰⁸ katerih so se bali bolj kakor svojih lastnih. Iz srede 19. stoletja na primer tako pojmovanje sporoča notica z Dolenjskega:¹⁰⁹ »Nékimu kmetu zbolí vol na vraničnim prisadu. Zdravila pa so, to se vé, bolj iskali kakor, ko bi bil človek zbolel ...« Nadvse mikavno zgovoren v tem pogledu je odlomek iz Matičičeve povesti:¹¹⁰ »Kakor sinu objame Petrínka volu glavo: 'Kaj ti je, ubogi moj? Trpiš? So te pretegnili ti robavsi? Te je pičil gad? Ali si se morda nalokal sparjene, gníle mlakuže?' ... Žena mu je natanko pregledala oči in smrčke in mu pretipala kite – in je ugotovila, da je le mlakuža kríva. Brž je stolkla nekaj strokov česna, zavrela ga na lanenem olju; velela je odpreti volu gobec pa mu natresla z roko zdravila globoko v požirálnik. ... drugi dan je pa bil zdrav ...«

Na Pivki so stari ljudje za bolezní živíne »*krivíli cúpærnce in sua mísænli, dá jäh lähku uodžjénejo sámú z žpægnanmi rečmí*«. ¹¹¹ V obiskanih vaseh so na oljčno nedeljo nesli v cerkev poškropit oljčno vejico »*in potem tista véjca je morala bat u hlévi*«. Od bolezní pomnijo slínavko, pri kateri vol ne more jesti, ker »*je góbc bolan*«. Takrat so dajali žívalim kakšne otrobe in »*kakšno mehko réč*«. Pri parkljevki vol ne more hoditi, ker »*mu grejo parklji dol*«. Med njimi se naredi »*ena takšna gosénica*« – kot en svaljek, ki so ga odstranjevali s krpo, namočeno v kis. Prednje noge so oskrbeli kar doma, zaradi zadnjih so šli h kovaču, da jih je dvignil »*na škρίpci*« v štantu. Voli so se lahko tudi prehladili, saj so bili hudo razgreti in celi mokri, kadar so vlačili iz gozda. Takrat so morali imeti zanje pri roki vedno kakšno staro odejo ali suknjo, da so jih lahko pokrili. Včasih so postali »*hudó zaprti*« in so jim pomagali z grenko soljo, nemalokrat pa so dobili drisko. »*To je poménlo, da so kej pojedli – al na paši in še posebej pozimi*,« je o tem na Juriščah pripovedoval Cunar. »*Tákrat so rekli, da je kakšna pájčevna - stærpéna pájčevna - ka so nas tud mulce opozarjali, da mórmó gledat, da ni vmes pær sènu*

¹⁰⁷ Zabukovec, *Slavina*, str. 13.

¹⁰⁸ Prim. op. 50, 51.

¹⁰⁹ *Novice*, 1845, str. 203.

¹¹⁰ Matičič, nav. delo, str. 90.

¹¹¹ Žéle, *Kaku so*, str. 56.

kakšna pájčevna. In pol se je pa eno lubje – hrastovo lubje¹¹² se je hodilo ískat ...» Tega so skuhali in prevretek potem dajali pit bolnemu volu. Tedaj so ga krmili le s trdim senom. Tu in tam pa se je primerilo, da je kakšno žival pičila kača. Za vole ti piki naj ne bi bili prav nevarni, saj imajo trdo kožo, na kateri se samo pojavi oteklina; »edino, če bi ga glih u jeziček – to bi blo tvegano«. Težav pač nikoli ni zmanjkalo ...

Za volovska stopala, parklje, ki so se dan za dnem obrabljali na »ta belih, makadamskih cestah« in malo manj na poljih in kolovozih, je na Pivki nedvomno skrbelo dosti kovačev. V Selcah se spominjajo Filipa Krájnika, ki je delal do okrog 1955. leta, v Slavini je nekaj dlje koval Pepi Vadnalov, na Juriščah pa niso imeli svojega kovača; z voli so eni hodili v Palčje k Janezu Lípcu in drugi v Zagorje in v Knežak. Pogostnost podkovanja je bila odvisna od parkljev – »če je bil dober parkelj, je držalo ene tri do štiri mēsece« –, od poti, po katerih so stopali, in od del, ki so jih opravljali. »Če se je kēj vozilo,« so podkovali spomladi in jeseni »pa še vmes«. Na »dobrem terenu« so lahko podkve zdržale po tri mesece, drugače so se včasih obrabile že po osmih dneh. Kadar so »furali«, so vole podkovali z osmimi podkvami, na vse parklje, sicer pa le na zunanje, »na štiri«. Zunanji parklji naj bi se namreč najbolj obrabljali na jarkastih kolovozih. In »najvēc se je kovalo na prve – ma tudi ne na

Vol v štantu za podkovanje, na Dobrovem v Goriških Brdih.

(Foto: B. Orel, 1953)

¹¹² Enako zdravljenje je sporočeno iz okolice Ribnice na Dolenjskem. V: Möderndorfer, *Medicina*, str. 399.

oba parklja, sam na zunanje; če je biu mal slabši pa na vse štiri. Zadnje (noge) se je pa zméri sam na zunanje (parklje)». Tako kot pri marsičem drugem so imeli pivški gospodarji tudi glede načinov podkovanja vsak svoje odtenke splošnih znanj in izkustvenih modrosti.

Namesto sklepa ...

Besedila o razmerju med človekom in volom v vsakdanu in kulturi pivškega kmeta ne končujem z nizom sklepnih ugotovitev, temveč mu dodajam le nekaj sklepnih misli in mikavnih dopolnilnih védenj, ki so popotnica za naprej, za nadaljevanje raziskave.

Z gornjih strani je mogoče na več mestih, iz več vsebinskih sklopov izluščiti kot eno temeljnih spoznanj istenje človeka in vola: v pogledu pameti oziroma sposobnosti razumevanja, odzivanja na ime in ukaze, načinov sporazumevanja, skrbi ob boleznih ...

Potrjujeta se tudi temeljni predpostavki o obstoju posameznikov s posebnimi lastnostmi za komuniciranje z delovnimi voli in o pomembni vlogi otrok pri delu z voli. Pri obeh je predpogoj ljubezen do živali, ki jo ta nedvomno zaznava. Do sedaj ugotovljena najbolj vplivna posebna lastnost takih posameznikov je gotovo njihov glas; človeški glas kot nesnovno delovno orodje. Za druge, za otroke pa je odraščanje na kmetiji v največji meri pomenilo odraščati z živino, z domačimi živalmi; pri njih in z njimi so osvajali prva znanja. Z otroki kot vodniki na polju in na cesti so bili voli mirnejši; teh malih ljudi, ki so pogosto zahajali k njim v hlev – se z njimi pogovarjali in jih božali –, se niso bali. In tudi tu je mogoče najti vzporednico med človeškim in volovskim. Tako kot so s pesmijo pomirjali vole, so zazibali v sen otroke. Pesmi, ki so jih nekoč peli volom med oranjem, so v svojem bistvu – po preprosti melodiji, enakomernem ritmu in barvi glasu – podobne otroškim zazibalkam.¹¹³

Voli so se iz vsakdanjega življenja močno odtisnili v človeško zgodovino; kot vrednost so postali celo denarna mera in mera za drugo kmečko premoženje. Tako so za stolp cerkve v Črnem Kalu na primer pravili, da je stal 300 volov;¹¹⁴ šolanje v Ljubljani je kmečke starše stalo na leto toliko, kolikor sta bila vredna dva vola;¹¹⁵ katastrski zapiski Občine Veliki Repen (Devinsko okrožje, Istrski okraj) pa sporočajo, da so tam vso živino vrednotili po volih: »18 telet, ki ostajajo v hlevu kot krave, se upošteva za 3 vole; ... 65 prašičev, ... se zmanjšajo na 6 in pol vola; 575 ovčev, ... so zmanjšane na 72 volov ...«¹¹⁶ In marsikateri kmečki gospodar je verjetno ob možitvi hčere izrekel besede: »Hčere ne dam tja, kjer nimajo jarma pri hiši ...« (saj je biti brez jarma volov pomenilo revščino).¹¹⁷

¹¹³ Na kar me je prijazno opozoril etnomuzikolog Julijan Strajnar.

¹¹⁴ Podatek je zapisal Božidar Premrl, v brkinski vasi Rožice (št. 3), pri Jožetu Bolčiču.

¹¹⁵ Iz članka o šolanju škofa Antona Bonaventure Jegliča, začetnika prve slovenske gimnazije; Delo, 5. junij 2001.

¹¹⁶ Muzej Kraška hiša, str. 165-166.

¹¹⁷ Arhiv SEM, Fond jarem, vprašalnica iz leta 1960, z odgovori iz vasi Vrh nad Rovtami (nad Logatcem).

Jarem je nedvomno proniknil globoko v človeško zavest. Ne samo kot zelo pogosta metafora za suženjstvo in trpljenje, temveč tudi kot metafora za harmonijo; za ubrano delo in življenje v dvojje. Z jarmom v tem pomenu so voli marsikje na Slovenskem in tudi ponekod drugod¹¹⁸ spolzeli v poročne šege. A v obiskanih vaseh na Pivki se starejše sogovornice in sogovorniki tega ne spominjajo. Nekaj posameznih pričevanj generacije tistih, ki so se poročali v devetdesetih letih preteklega stoletja in po letu 2000, pa pravi drugače. Jarmi, obešeni na kolone na domačem dvorišču pri ženinu ali nevesti – pri tistem, ki odhaja zdoma –, so izpričani na primer v Zagorju na Gornji Pivki in v malce bolj zahodno ležečih krajih (na Pristavi pri Ribnici in v Danah pri Divači). Vaški fantje in dekleta jih ponavadi okrasijo s predmeti, ki označujejo značaj, poklic ali druge dejavnosti ženina in neveste. Tako naj bi bili delali »od zmérej«, le da je ena generacija po 2. svetovni vojni to opustila; navado so začeli oživljati rojeni po letu 1960.

Voli pa so se z zemlje, iz snovnega, povzpeli tudi na nebo in v duhovno. Odleteli so med zvezde, se zapisali med zvezdna imena. Nastanek ozvezdja Bootes ali Volar, z eno najsvetlejših zvezd na nebu (*Arcturus*), je na primer po antični bajki takle: za priznanje, ker je izumil voz na štirih kolesih, je bil Filomel vzet v nebo naravnost z njive, medtem ko je oral, z voli vred.¹¹⁹ In iz Ilirske Bistrice sta zapisa iz leta 1818, da se po ena zvezda v velikem in v malem vozu imenuje vol. Pri slednjem je bilo pokazano s prstom na prednji dve zvezdi iz čelne skupine: »Vovk je ta proti gozdi in v stran nagnita zvezda od kól ali od Burovža. Vol pak je zvezda ravna proti polju.« Za veliki voz pa je tedaj isti zapisovalec prav v Slavini na Pivki zvedel ime »svetega Martina voz«. ¹²⁰

Kolona z jarmom na ženi-novi domačiji, ob poroki He-lene Erjavčkove iz Slavine in Stojana s Pristave pri Rib-nici, leta 1995.

(Vir: iz družinskega albu-ma)

¹¹⁸ S tem pomenom so na primer jarmi sporočeni iz francoske pokrajine Vendée. V: Hon-grois, Jouques, str. 59.

¹¹⁹ Matičetov, Zvezdna imena, str. 57.

¹²⁰ Zapisovalec je bil Bilc; zadevni podatki so navedeni v: Matičetov, nav. delo, str. 53-55.

A končajmo s poetom. Z vrsticami iz Župančičeve Dume:¹²¹ »Sveta si, zemlja, in blagor mu, komur plodiš – / z oljem mu lečiš razpokano dlan, / shrambe mu polniš in vina mu vračaš za znoj, / daješ sena in otave za vola, ki vlačil je brano, / hodil pred plugom in družno potil se z oračem ...«

TISKANI VIRI IN SLOVSTVO

- Bausinger, Herman: Tierzucht und Namengebung, Zu den Eigennamen des Zuchtviehs. *Festschrift für Paul Zinsli*. Bern, 1971, str. 170-184.
- Bogataj, Janez: *Mlinarji in žagarji v dolini zgornje Krke*. Novo mesto, 1982.
- Brajković, Dejana: Pragoveda i goveda Istre. *Monografija o istarskom govedu*. Višnjan: Savez uzgajivača istarskog goveda, 1999, str. 4-13.
- Britovšek, Marijan: *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1964.
- Brunhes Delamarre, Mariel Jean: *Geographie et ethnologie de l'attelage au joug en France du XVIIIe siècle à nos jours*. Uherské Hradiště, 1969.
- Cevc, Tone, Novak, Anka: Živinoreja. *ETSEO, Vprašalnice I*. Ljubljana: 1976, str. 21-83.
- Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain: *Slovar simbolov*. Ljubljana: MK, 1993.
- Čepon, Marko, (Habe, F., Holcman, A., Kompan, D., Šalehar, A., Terčič, D., Žan, M.): *Seznam in opis slovenskih lokalnih pasem (avtohtone, tradicionalne) domačih živali ter število plemenic* (tipkopis). Rodica: BF, Oddelek za zootehniko, 2002.
- Dela Otona Župančiča I*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967.
- Fenton, Alexander: Draught Oxen in Britain. *The Shape of the Past 2, Essays in Scottish Ethnology*. Edinburgh: John Donald Publishers, 1986, str. 2-46.
- Forni, Gaetano: *Gli albori dell'agricoltura, Origine ed evoluzione fino agli Etruschi ed Italici*. Roma: Reda, 1990.
- Grafenauer, Bogo: Poljedelsko orodje. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: SAZU, 1970, str. 201-218.
- Griffin - Kremer, Cozette: Bovine Bodies and the Domestication of the Human Mind. *Imagined States* (ur. Luisa Del Giudice, Gerald Porter). Logan Utah: State University Press, 2001, str. 167-192.
- Guštin, Mitja, Smerdel, Inja: Ralo. *Enciklopedija Slovenije*, Zv. 10, Pt-Savn. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, str. 77.
- Hongrois, Christian: Jouques de Vende. *Les boeufs au travail*. Rambouillet: AFMA, 1997, str. 49-60.
- Klemenčič, Vladimir: *Pokrajina med Snežnikom in Slavnikom*. Dela SAZU 8. Ljubljana, 1959.
- Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo III, Urbarji slovenskega Primorja 2*. Ljubljana, 1954.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC, 1998.

¹²¹ Iz: *Dela I*, str. 215.

- Ložar - Podlogar, Helena: Bovidna maska. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004, str. 43.
- Makarovič, Gorazd: *Votivi. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*, 2. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1991.
- Makarovič, Marija: O načinu življenja kmečkih poslov na Slovenskem. *Pogledi na etnologijo*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978, str. 275-307.
- Matičeto, Milko: Zagovarjanje pri dveh slovenskih književnikih. *Slovenski etnograf*, III-IV, 1951, str. 331-342.
- Matičeto, Milko: Zvezdna imena in izročila o zvezdah med Slovenci. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*. Ljubljana: Slovenska matica, (1973) 2, str. 43-90.
- Matičič, Ivan: *Petrinka*. Ljubljana: Vodnikova družba, 1943.
- Möderndorfer, Vinko: *Ljudska medicina pri Slovencih*. Ljubljana: SAZU, 1964.
- Muzej Kraška hiša v Repnu / Il museo della Casa Carsica di Repen (ur. Anja Serec Hodžar, Jasna Simoneta, Polona Sketelj, Barbara Sosič). Katastrski zapiski iz leta 1819 / Elaborati catastrali del 1819. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2003, str. 163-175.
- Novak, Vilko: *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana, 1960.
- Novak, Vilko: *Živinoreja. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: SAZU, 1970, str. 343-394.
- Novice, *Kmetijske in rokodelske*: Tečaj III., List 51. Ljubljana, 1845.
- Novice, *Kmetijske in rokodelske*: Tečaj XV., List 83. Ljubljana, 1857.
- Novice, *Kmetijske in rokodelske*: Tečaj XVI., List 19. Ljubljana, 1858.
- Novice, *Kmetijske in rokodelske*: Tečaj XVIII., List 41. Ljubljana, 1860.
- Pleteršnik, Maks: *Slovensko-nemški slovar*, Drugi del, P-Ž. Ljubljana: Knezoško-fijstvo, 1895.
- Raepsaet, Georges: *Attelages et techniques de transport dans le monde gréco-romain*. Bruxelles: Laboratoire D'archéologie classique de l'Université, 2002.
- Sigaut, François: Compagnie des animaux utiles et utilité des animaux de compagnie. *Si les lions pouvaient parler, Essais sur la condition animale* (ur. Boris Cyrulnik). Paris: Gallimard, 1998, str. 1078-1085.
- Sigaut, François: Regard critique sur la notion de domestication. *Ethnozootechnie*, No. 71 – 2003 (La domestication : Points de vue), str. 45-50.
- Slavec Gradišnik, Ingrid: Med narodopisjem in antropologijo - O razdaljah in bližinah. *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj*. Ljubljana: SED, 1995, str. 125-140.
- Slovenske ljudske pesmi, Pripovedne pesmi*, 3. knjiga (ur. Marko Terseglav, Igor Cvetko, Marjetka Golež in Julijan Strajnar). Ljubljana: Slovenska matica, 1992.
- Smerdel, Inja: Jarem. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004, str. 187.
- Smerdel, Inja: *Ovčarstvo na Pivki, Transhumanca od srede 19. do srede 20. stoletja ali Trije »ovčarji«*. Koper: Lipa, 1989.
- Smerdel, Inja: Soseska vasi Selce. *Traditiones*, 10-12, 1984, str. 5-34.
- Stanonik, Marija: *Promet na Žirovskem*. Žiri: Žirovski občasnik, 1987.
- Steensberg, Axel: *Hard Grains, Irrigation, Numerals and Script in the Rise of Civilisations*. Copenhagen: The Royal Danish Academy, 1989.

- Štrekelj, Karel: *Slovenske narodne pesmi*, Zvezek IV. Ljubljana: Slovenska matica, 1908-1923.
- Štuhec, Ivan: *Etologija domačih živali* (zapiski s predavanj, 2. izdaja). Domžale: BF, Oddelek za zootehniko, 1997.
- Trobič, Milan: *Furmani po cesarskih cestah skozi Postojnska vrata*. Logatec: Občina, 2003.
- Učitelji v okraju: *Postojnsko okrajno glavarstvo, Zemljepisni in zgodovinski opis*. Postojna: R. Šeber, 1889.
- Zabukovec, Janez: *Slavina, Prispevek k zgodovini župnij ljubljanske škofije*. Ljubljana: Knezoškofijski ordinariat, 1910.
- Žéle, Andreja: *Kaku so živeli in si dejlali kratek cejt*. Ljubljana: Kmečki glas, 1996.

ROKOPISNI VIRI

- Arhiv SEM, Fond TZ tako imenovanih Orlovih terenskih ekip.
- Arhiv SEM, TZ I. S. 2001-2005.
- Arhiv SEM, Fond jarem, etnološke vprašalnice.
- AS – Arhiv Republike Slovenije, Cenilni operat Franciscejskega katastra za Postojnsko kresijo, A-65, 1830.
- AS – Arhiv Republike Slovenije, Cenilni operat Franciscejskega katastra za Postojnsko kresijo, A-174, 1834.
- AS – Arhiv republike Slovenije, Vprašalnik Cenilnega operata Franciscejskega katastra za Postojnsko kresijo, A-174, 1834.

PRIPOVEDOVALKE IN PRIPOVEDOVALCI

- Matija Bele, roj. 1923, Selce 36, hišno ime »Urban«; polzemljakarji.
- Ivan Smrdelj, roj. 1925, Selce 52, hišno ime »Lekač«; polzemljakarji.
- Marija, Mima Smerdel, roj. 1923, Selce 29, hišno ime »Cendran«; 1/3 zemljakarji.
- Joža Pavlovič, roj. 1953, Klenik 6, drugače »Cendranova«, doma iz Selc.
- Ivanka Bajc, roj. 1942, Slavina 17, hišno ime »Erjavček«; maseljčarji.
- Ivan Boštjančič, roj. 1933, Slavina 46, hišno ime »Grgáč«; maseljčarji.
- Franc Žužek, roj. 1952, Jurišče 1, hišno ime »Cúnar«; maseljčarji.